

**ДИНАМІКА ТА СТАБІЛЬНІСТЬ
ЛЕКСИЧНИХ І СЛОВОТВІРНИХ СИСТЕМ
СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ**

Тематичний блок

XIV Міжнародний з'їзд славістів
16.09. – 16.09. 2008, Охрид, Республіка Македонія

Національна академія наук України
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
Український комітет славістів

Комісія зі слов'янського словотворення
при Міжнародному комітеті славістів

**ДИНАМІКА ТА СТАБІЛЬНІСТЬ
ЛЕКСИЧНИХ І СЛОВОТВІРНИХ СИСТЕМ
СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ**

Тематичний блок

XIV Міжнародний з'їзд славістів
10.09. – 16.09 2008, Охрид, Республіка Македонія

Київ 2008

УДК 811.16 : 81' 36 : 81'373
ББК Ш 041

Збірник містить матеріали тематичного блоку «Динаміка та стабільність лексичних і словотвірних систем слов'янських мов», організованого вченими України і включеного до програми XIV Міжнародного з'їзду славістів (10.09–16.09 2008, Охрид, Республіка Македонія).

У доповідях та матеріалах дискусії розглянуто динамічні тенденції в лексичних і словотвірних системах української, польської, російської, чеської та інших слов'янських мов, способи та засоби забезпечення стабільності аналізованих систем, збереження типологічних ознак лексики та словотворення слов'янських мов.

Учасники тематичного блоку:

І. Боздехова (Чехія), **Є. А. Карпіловська** (Україна),
К. Клещова (Польща), **Н. Ф. Клименко** (Україна),
О. І. Коряковцева (Польща), **О. О. Кретов** (Росія),
І. О. Меркулова (Росія), **Г. П. Нецименко** (Росія),
З. А. Харитончик (Білорусь)

Організатор тематичного блоку:

Є. А. Карпіловська (Україна)

Затверджено до друку
Українським комітетом славістів
та вченою радою Національної бібліотеки України
імені В. І. Вернадського

ISBN 978-966-02-4733-8

© Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського, 2008
© Український комітет славістів, 2008
© Комісія зі слов'янського словотворення
при Міжнародному комітеті славістів, 2008

ДОПОВІДІ

Євгенія А. Карпіловська

(Ін-т мовознавства ім.О. О. Потебні НАН України, Київ, Україна)

ВПЛИВ ІННОВАЦІЙ НА СТАБІЛЬНІСТЬ МОВНОЇ СИСТЕМИ: регулятори системної рівноваги

Кінець ХХ століття ознаменований подіями особливого значення для української мови та українського мовознавства. Україна в 1991 р. здобула незалежність, і українська мова стала мовою нової Української держави. Державний статус української мови в 1996 р. було закріплено в ст. 10 нової Конституції України. Набуття українською мовою нового соціально-політичного статусу збіглося з кардинальними зрушеннями в устрої життя українського суспільства. Такі істотні зміни в зовнішніх обставинах функціонування української мови не могли не спричинитися до її інтенсивного оновлення й розвитку. Українське мовознавство на бурхливу соціодинаміку, нові вимоги до мови української суспільної практики відгукнулося не лише новими загальномовними та термінологічними словниками, а й словниками нового для української лексикографії типу – *неологічними*, або *словниками мовних інновацій*. За короткий час їх з'явилася вже ціла низка, різних за складом своїх реєстрів і за метамовою, способом опису та пояснення інновацій. Українські неологічні словники охоплюють увесь спектр лексичних інновацій, одно- і кількаслівних, або вміщують лише окремі їх різновиди: новотвори, нові запозичення, неосемантизми, а також висвітлюють окремі сфери функціонування нової лексики: стиль мови, тип текстів, ідіолект письменника. Поява корпусу таких спеціальних словників разом з масивами нової лексики, поданими в новітніх українських загальномовних і галузевих тлумачних [ВТССУМ], перекладних [СЖ, АУТС] словниках, у словниках іншомовних слів [РУСІС; ССІС], переконливо доводить формування в сучасному українському мовознавстві окремої галузі теоретичних і прикладних досліджень – *неології*. Об'єкт її вивчення становлять зміни в системі мови і в способах її функціонування. Результати аналізу таких мовних змін засвідчує нова самостійна дисципліна, формована в межах сучасної україн-

ської лексикографії – *неографія*, або *неологічна лексикографія*. Її завдання полягає в лексикографічному моделюванні мовних інновацій [3: 61]. Українські лексикографи і до появи спеціальних неологічних словників не оминали своєю увагою мовні зміни, зокрема нову лексику, проте обмежувалися фіксацією нових номінацій і не ставили своїм завданням з'ясувати міру їх усталення в українській мові та характер впливу на її розвиток. Для цього мав минути час, достатній для виявлення тенденцій таких мовних змін, для вироблення поняттєвого та методико-процедурного апарату їх опису та пояснення. Низка вже здійснених досліджень динаміки сучасних слов'янських мов переконливо довела, що для вивчення життєстійкості інновацій, наслідків їхнього впливу на стабільність і розвиток мовної системи достатньо надійним можна вважати період у 10–15 років, час формування нового покоління носіїв мови [12; 15; 20; 24; 28].

Зосередження уваги неологів і неографів передусім на змінах у лексиконі української мови цілком закономірне, адже саме номінаційний корпус мови першим «реагує» на потреби суспільної практики. Крім того, через нове слово як стрижневу номінативну одиницю дослідник мовної динаміки дістає змогу виявити й інші типи мовних інновацій: правописні, так звані неографізми, або орфографічні новації, морфемні (неоморфемні), словотвірні (неоформанти й нові основи, нові моделі словотворення), граматичні (морфологічні й синтаксичні), стилістичні [6]. Встановлення зовнішніх і внутрішніх детермінант [17: 89–141] розвитку сучасної української мови, тобто пріоритетів у вимогах суспільної практики до її оновлення та пріоритетів у ресурсах мови для їх задоволення, уможливорює відповіді на такі конкретні питання:

- які чинники суспільної практики становлять зовнішню детермінанту оновлення української мови і сприяють появі в її лексиконі активних і стабільних інновацій;
- які питомі й запозичені мовні ресурси формують внутрішню детермінанту оновлення української мови;
- як і якою мірою вторгнення нових номінацій порушує рівновагу в системі мови, впливає на стратифікаційну організацію лексикону;
- які регулятори сприяють підтриманню стійкої рівноваги в лексиконі та відновленню його нестійкої рівноваги.

Слідом за В. Матезіусом, Г. П. Мельниковим, Ю. А. Тулдавою, Р. Келером та іншими дослідниками динаміки мов, зокрема лексикону, вважаємо, що стійку рівновагу мовної системи визначають якісні й кількісні співвідношення її одиниць, які підтримують типологічні ознаки мови [17; 22; 26]. Для українського лексикону це показники співвідношення між непохідною та похідною, простою і складною лексикою, лексикою різних частин мови, різної морфемної будови, а також дотримання чинних законів будови українського слова та переваг у його функціонуванні в різних стилізованих і стилістичних сферах [7; 11; 25]. Нестійку рівновагу демонструють зв'язки між мовними одиницями в системі і в тексті, спостережувані в конкретний період функціонування мови, співвідношення нових і вже наявних номінацій, зокрема варіантних і синонімічних, показники продуктивності їх творення та активності вживання [9]. У контексті порушуваних проблем принципово важливим видається твердження В. Матезіуса про те, що причини й наслідки мовної динаміки вдається з'ясувати лише тоді, коли «завдяки ретельному вивченню окремих мов буде твердо встановлено, які явища в них у ту чи іншу добу були стабільними, а які потенційними» [17: 30]. Стан цікавих для нас ділянок українського лексикону на момент припливу до них інновацій моделюємо за матеріалами генерального реєстру українських слів, що становить стрижень комп'ютерного морфемно-словотвірного фонду української мови (далі – МСФ). Його протягом 1988–1990 рр. сформовано під керівництвом члена-кореспондента НАН України Н. Ф. Клименко у відділі структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України за матеріалами авторитетних різнотипних словників радянського періоду. Реєстр налічує понад 171 тис. простих і складних слів з інформацією про їхню морфемну будову, обсяг лексичної семантики, абсолютну частоту вживання у півмільйонній текстовій вибірці та частиномовну належність [про фонд докладніше у: 5: 96–104; 25]. Аналіз нової лексики здійснюємо за матеріалами українських словників, виданих за роки незалежності, а також за матеріалами комп'ютерного фонду інновацій у сучасній українській мові (далі – КФІ), створюваного у відділі структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, який уміщує тексти сучасної української газетно-журнальної періодики та ресурси україномовного Інтернету (Укрнету) [8]. За новими словниками, спеціальними мовознавчими працями та ресурсами Інтернету українські інновації зіставляємо з аналогічними

явищами в російській, польській, чеській, болгарській, білоруській та словацькій мовах.

Найпоказовішими для виявлення мовних змін є ділянки особливого напруження ресурсів мовної системи. Виявом такого напруження в лексиконі стають нові його стратуми, а то й цілі нові відділи – сукупності стратумів для означення нових для мови концептосфер. У складі таких стратумів інновації виконують стратумотворчу функцію. Таку ж функцію мають і інновації в складі нових стратумів, створюваних на базі вже наявних номінацій. Часом такі вже відомі мовцям лексеми, утворюючи стратум, виявляють зміни у своїх формі, семантиці чи оцінно-стилістичному потенціалі. Інновації в цих стратумах засвідчують мовне профілювання, або аспектуалізацію понять, означених базовою одиницею і активізованих у різних сферах життя сучасного українського суспільства, появу в уже відомих лексемах додаткових ресурсів номінування. Інновації–складники таких стратумів здатні виконувати не лише стратумотворчу, а й стратумодоповнювальну та стратумоперетворювальну функції. До випробовування системи на стабільність і придатність для задоволення мовних потреб суспільства спричиняються й стратуми, що виявляють зміни в смаках носіїв мови, динаміку мовних норм. У свою чергу, кожен з названих типів лексичних стратумів в техніках оформлення номінацій засвідчує конкурування різних тенденцій розвитку сучасного українського лексикону: інтернаціоналізацію (глобалізацію) / націоналізацію (автохтонізацію, етнізацію), інтелектуалізацію / демократизацію (лібералізацію, коло-квіалізацію), економію мовних зусиль / деталізацію номінацій, нейтралізацію семантики мовних одиниць / їх комунікативно-прагматичну диференціацію, а також залучення до розвитку лексикону різних мовних ресурсів, як питомих, так і запозичених, різних способів номінації. Відмітною ознакою стратумів, що формують напружені ділянки сучасної лексичної системи, є наявність 1) нових засобів специфікації понять – нових слів або основ чи вже відомих засобів з новими значеннями, 2) нових маркерів–категоризаторів понять – основ у ролі префіксодів чи суфіксодів, а також сукупностей конкурентних означень того ж означуваного – варіантних або синонімічних номінацій. Аналіз таких динамічних ділянок лексикону й дає змогу виявити три найпоказовіші за своїми наслідками різновиди впливу інновацій на стабільність мовної системи, які й буде розглянуто далі, а саме: 1) формування нових лексич-

них стратумів чи організованих сукупностей стратумів; 2) розвиток і 3) переорганізацію або заміну вже наявних.

1. Нові стратуми лексики: україномовний інтернет-простір.

Прикладом лексичних стратумів, стрімке формування або поповнення яких припадає на період незалежності, можуть слугувати комплекси номінацій для позначення нових технічних засобів комунікації і формованих за їх участю нових сфер функціонування української мови. Інтенсивна комп'ютеризація світу призвела до формування в глобальному інформаційному просторі нових самостійних сегментів (секторів), що мають власні закономірності будови й функціонування, але й виявляють взаємозв'язки: *інтернет-простору* (*кіберпростору/кібер-простору/кібернетичного простору, віртуального простору*), *медіапростору* (*медіа-простору, медійного простору*) та *мобільного простору*. Ці три сфери функціонування української мови засвідчують і три різні способи творення в українському лексиконі нових стратумів. Стежити за формуванням україномовного інтернет-простору, крім словників і текстів, дають змогу спеціальні праці українських дослідників, присвячені комунікації в Інтернеті, які засвідчують формування в українському мовознавстві самостійної галузі досліджень – інтернет-лінгвістики [4; 13–14]. Фіксація в нормативних загальномовних і галузевих словниках засвідчує завершення кодифікації окремих інновацій, натомість неологічні словники, а також друковані й електронні тексти подають строкату картину побутування в мові означень нових понять суспільного життя, зокрема літературного стандарту й різнотипних субстандартів сучасної української мови.

Англійський термін *internet* український професійний лексикон, за даними „Англо-українсько-російського словника з інформатики та обчислювальної техніки” О. М. Коссака та С. Л. Маньковського (АУРС), за своїв спершу у функції прикметника. Його український відповідник *міжмережевий*, за даними згаданого словника О. М. Коссака та С. Л. Маньковського, означив новий спосіб обміну інформацією: не в окремих комп'ютерних (локальних і регіональних) мережах, а між такими мережами в новому їх глобальному об'єднанні. Опубліковане через 15 років, 2006 р., інше спеціальне джерело – «Англо-український тлумачний словник з обчислювальної техніки, Інтернету і програмування» Е. М. Проїдакова та Л. А. Теплицького (АУТС) засвідчило це запозичення вже у функції іменника, до того ж як онім та апелятив. Лексему

Интернет АУТС зафіксував як назву глобальної комп'ютерної мережі, а лексему *інтернет* – як позначення типу зв'язку між комп'ютерними мережами. До кожної з цих номінацій укладачі АУТС подали синонімічні означення з питомою українською основою **мереж-**: до першої – *Мережа*, до другої – *об'єднана мережа, інтермережа* (з ремаркою *рідко*). На базі такого нового спеціального значення лексеми *мережа* постали й доти відсутні в українському лексиконі прикметники-конкуренти *мережевий* і *мережний*. Термінологічні словники й мовна практика засвідчують також вживання паралельно з лексемами *Интернет* (*інтернет*), *Мережа*, а то й їхнього поєднання в межах композита *інтернет-мережа*, також редукованої аббревіатури *I-net* (*inet, i-нет*), транслітерованої з англійської аббревіатури *I-net* (*Inet*), та повної кальки-відповідника *Internet* – *Міжмережжя*. Остання досить поширена сьогодні в українській інтернет-комунікації, причому в різних її написаннях: з великої, малої літери та за зразком комплексних аббревіатур – *МіжМережжя*. Ось лише кілька прикладів з текстів українських інтернет-видань останнього часу: *Гурт «Полинове поле» віднедавна міцно затримався у міжмережжі* (Український готичний форум – «Ukrainian Gothic Forum»); *...замітки із зарубіжними слівцями зроблені власноруч, а не є банальним передруком з Міжмережжя* (інтернет-видання «Sumno.com», Київ); *Окрім того ватага готується запустити свою сторінку в МіжМережжі...* (форум «UA Music»). Запозичена й легко виокремлювана завдяки префіксу **інтер-** основа **-нет** (з англ. **net-** “сітка, мережа”) в загальному мовному вжитку функціонує в кінцевій позиції найменувань локальних і регіональних мереж – складників Інтернету на зразок *Рунет, Укрнет, Фринет, Євронет, ботнет*. Поява таких національно-мовних відповідників до англійських найменувань комп'ютерних мереж виявляє детермінанти зовнішніх впливів на мову, значущість відповідних мереж у загальносуспільній практиці. На відміну від вищеподаних аббревіатур численні англійські назви мереж мають поки що в українській мові лише описові відповідники, пор.: англ. *Usenet* і її синонім *NetNews* (*Netnews*) – укр. *служба мережних новин Інтернет*. До англійських композитів з основою **net-** у початковій позиції українські термінологічні словники послідовно подають номінації з прикметником *мережний* чи іменником *Мережа*, пор.: англ. *netmail* – укр. *мережна пошта*, англ. *netgod* – укр. *мережний бог*, англ. *netizen* – укр. *мешканець Мережі*, англ. *netiquette* – укр. *мережний етикет*, англ. *netware* – укр. *мережне програмне забезпе-*

чення (*мережне ПЗ*). Натомість в українському поточному мовленні вільно функціонують такі адаптовані запозичення, як *нетмейл* (і *вебмейл*), *нетизен*, *нетикет*, *нетоман*, *нетофоб*, а також і сама морфологізована основа *нет* як позначення глобальної комп'ютерної мережі, напр.: *Молоді революціонери... повинні жити цікавим протестним життям: не вилзити з нету, наполегливо боротися з політичними гоблінами...* (Поступ, 2007, № 8 (14), с. 23). Подібні тенденції засвоєння англійської основи **нет-** засвідчують і інші слов'янські мови, пор. чes. *net*, *netiketa* (*netiquette*), *netholik*, *netholizmus*, *netofobní*, *netomanie*, *netovat*, *netovský*, *netový*, *networking*, *networkingový* [NSČ: 291–292], пол. *netizen* (і *cyberciti-zen*), *netmail*, *Netopedia* (назва інтернет-енциклопедії), *netiketa*, рос. *нетизен*, *нетоман*, *нетикет* (і *сетикет*), *нетофоб*, *нетмэйл*, болг. *нетизен*, *нетаджия*, *нетър*. Основу **нет-** в російській мові завдяки асоціації її звучання з російською заперечною часткою *нет* залучено й до активної мовної гри в електронних адресах сайтів в Інтернеті, пор.: *Пятен.net* (інтернет-магазин побутової хімії) або *Мозга.нет* (гумористичний тижневик в Інтернеті). Позаяк в українській мові така асоціація відсутня (російській частці-предикативу *нет* відповідають українські лексеми *немає* чи *ні*), то лексема *нет* в електронних адресах на зразок *Словник.нет* (*великий тлумачний словник сучасної української мови онлайн*) залишається непрозорою за своєю семантикою і не створює мовної гри.

Для виявлення міри усталення в лексиконі нової назви, її активності й значущості в процесах номінації та комунікації ми запропонували поняття *функціональний потенціал інновації (ФПІ)*. Визначаємо його як сумарний показник кількості й потужності парадигматичних, синтагматичних, епідигматичних (асоціативних і дериваційних) відношень інновації з іншими, старими й новими, номінаціями в словнику і в тексті [9]. Основа **інтернет-**, як і інші нові запозичені основи, наскільки дозволяють судити наші матеріали, виконує переважно функцію категоризатора, виразника належності різних об'єктів номінації до Інтернету. За її допомогою постають новий словотвірний ряд і нова тематична парадигма слів на зразок *інтернет-біржа*, *інтернет-кафе*, *інтернет-магазин*, *інтернет-новини*, *інтернет-реклама* тощо. Водночас такі інновації в уже наявних у лексиконі словотвірних рядах і тематичних парадигмах зі словами-специфікаторами нових понять поповнюють або й створюють гіпонімічні об'єднання на зразок *реклама* і *інтернет-реклама* (*реклама на порталі*), *радіореклама*, *телереклама*, *політреклама*, *мобільна реклама*, *соціальна*

реклама чи антонімічні опозиції типу *реклама* – *антиреклама*. Отже, зрушення в одній ділянці мовної системи призводить до своєрідної «ланцюгової реакції» в ній, до появи ділянок-противаг такому зрушенню для відновлення нестійкої рівноваги в лексиконі. Приступні нам джерела не фіксують у професійному українському лексиконі простих афіксальних похідних від слів *інтернет* чи *інет*. Натомість загальна мовна практика, як українська, так і інослов'янська, демонструє активне творення й вживання таких номінацій, пор. укр. *інтернетник*, *інтернетівець*, *інтернавт/інтернаут*, *інтернетоман*, *інетоман*, *інтернетоголік*; *інтернетний*, *інтернетівський*, *інетівський*, *інтернетизація*; рос. *интернетовский* (ТСРЯ: 273), *интернетоман*, *интернетчик*, *И-нетчик*, *интернавт*, *интернетифоб*, *интернетоголик*; болг. *интернетски* (БТР: 260), *интернетаджия*, *интернавт*; чes. *internetarná*, *internetář*, *internetistický*, *internetit*, *internetizace*, *internetizovaný*, *internetní*, *internetování*, *internetový* [NSČ: 179–180]; пол. *internetoholik*, *internetoman*, *internaut*. Прикметно, що в загальній мовній практиці від слова *інтернет* передусім виникають афіксальні похідні на означення користувачів Інтернету, професіоналів-програмістів і непрофесіоналів, досвідчених і новачків [2; 14], а також ознак його об'єктів і дій з ними. Якщо професійний лексикон подає нейтральні *користувач*, *інтернет-користувач*, *інтернет-оператор*, *інтернет-партнер*, *веб-розробник*, *веб-дизайнер*, *веб-майстер* і оцінно чи стилістично заряджені *юзер*, *мережний бог*, *мешканець*, *громадянин Мережі*, *кібер-поліцейський* (*кіберслідчий*, *кібердетектив*, *кіберкоп*, *комп'ютерний поліцейський*), то в загальному українському мовному вжитку обертаються й такі номінації, як *інтернет-продавець*, *інтернет-фан*, *інтернетоголік*, *інтернетоман*, *інтернавт*, *інетоман*, *інетівський друг*, *нетизен*, *нетоман*, *е-податківець*, *кіберзлочинець*, *Кібер-няня* (назва комп'ютерної програми), *мережани*, *чатяни*, *форумчани*, *віртуал-діти*, *віртуальний товариш*, *віртуальна мовна особистість*, пор. також з рос. *гражданин Сети*, *сетяне*, *форумляне*, *чатяне*, *вебожитель*, *е-професионал*, білорус. *@-карыстальнік* [19: 119], болг. *уебърфист*, *сърфист*, *сърфър* [2], пол. *cyber-wędrowiec*, *cybernauta*, *cybermieszkaniec*, *wirtuaktor*, *e-podglądacz*, *e-rodzice* [27: 239–241]. На відміну від чеської мови для української в приступних нам джерелах ми не знайшли дієслів, утворених безпосередньо від іменника *інтернет*. Рідковживані дієслова на зразок *інтернетизуватися* в своїй семантиці спираються на відповідні іменники, пор. *суспільство інтернетизується* і *інтернетизація суспіль-*

ства. Відсутність похідних від *інтернет* дієслів як у професійному, так і в загальному лексиконі спричинена необхідністю уточнити дії, спрямовані на роботу з Інтернетом. Таке завдання виконують словосполучення на зразок *підключитися до Інтернету, розмістити в Інтернеті, запустити в Інтернет, шукати в Інтернеті, блукати Інтернетом, скачати з Інтернету, сидіти в Інтернеті, мешкати в Інтернеті* тощо.

Низка номінацій з основою **інтернет-** виявляє синонімічність до номінацій з іншими основами в межах аналізованої сфери комунікації. Наприклад, *інтернет-простір* – *кіберпростір, віртуальний простір, інтернет-видавець* – *веб-видавець, інтернет-аукціон* – *онлайн-аукціон, електронний аукціон, інтернет-сторінка* – *веб-сторінка, інтернет-галерея* – *онлайн-галерея, віртуальна галерея, інтернет-видання* – *електронне видання, інтернет-магазин (інтернет-склеп, інтернет-крамниця)* – *електронний магазин (е-магазин)*, пор. також рос. *сетевой магазин; интернет-ЗМІ* – *онлайнові ЗМІ, цифрові медії, електронні медії, інтернет-безпека* – *комп'ютерна безпека (в Інтернеті), веб-безпека, електронний підпис* – *цифровий підпис* тощо. Такі сукупності синонімічних лексем виявляють різні ознаки розміщених в україномовному інтернет-просторі об'єктів номінації і різні мовні ресурси їх вираження: основа **онлайн-** (англ. *on line* “на лінії”) і прикметник *онлайновий* зі значенням “доступ до чогось в режимі реального часу, можливість безперервної, інтерактивної роботи з чимсь”; основа **веб-** (англ. *web* “павутина”) в значенні “належний спеціальній інформаційній структурі в Інтернеті – *World Wide Web* (Всесвітній Павутині)”; аброоснова **е-** (від англ. *electronic* чи українського *електронний*) в значенні “форма представлення об'єкта, придатна для опрацювання комп'ютером”; основа **кібер-** з її варіантом **кіб-** і прикметник *кібернетичний* зі значенням “керований за допомогою комп'ютера”; основа **віртуал-** і прикметник *віртуальний* зі значенням “уявний, нереальний”. Вони виявляють у межах інтернет-простору різну продуктивність і різну комунікативну значущість. Якщо ряди номінацій з основами **онлайн-** (**онлайновий**), **веб-**, **кібер-** активно поповнюювані, то з основою **е-** в текстах українських мас-медіа нам трапилася лише напівкалька *е-mail клієнт* з цікавим для нас англіцизмом у вигляді вкраплення або такі продукти мовної гри, як назва електронного літературного проекту *е-LITr*. Щоправда, українські відповідники з аброосною **е-** і базовим для неї прикметником *електронний* широко представлені в термінологічних словниках, зокрема в АУТС: *е-навчання (електронне навчання), е-сервіс (електро-*

ний сервіс), е-ринок (електронний ринок), із сучасних текстів різних стилів додамо такі номінації нових понять і об'єктів, нейтральні та експресивно-оцінно забарвлені, як *електронна пошта, електронні вісті, електронна музика, електронний твір, електронний poradnik, електронний формат* (роботи з документами), *електронний уряд, електронна демократія*, в термінології сучасної прикладної лінгвістики вживані також складені номінації *електронний словник, електронне видання, електронна картотека, електронна бібліотека, електронний підручник, електронний каталог*. Брак утворень з аброосною **е-** сучасна мовна практика надолужує за допомогою не лише словосполук з прикметником *електронний*, а й різних способів адаптування англійських запозичень, пор.: англ. *e-mail* і укр. нормативні *имейл* [СЖ], *мейл, е-мейл* [ССІС], розмовні *і-мейл (імейл), нетмейл, вебмейл, мейлик, мейло, мило* [КСЖ], пор. з рос. *э-мэйл, мэйл, нетмэйл, мыло, нетмыло (нетмыл), емеля*. Саме від таких адаптованих запозичень фіксуємо вже й похідні утворення на зразок укр. *імейловий (імейлове обговорення)*, відповідного пол. *emailowy*, словац. *emailový*, чес. *e-mailovací*. Натомість західнослов'янські мови засвідчують активне функціонування моделей з основою **е-** в загальному вжитку, наприклад, пол. *e-handel, e-książka, e-rynek, e-świat* [29: 97–98], чес. *e-mall, e-nákup, e-obchod, e-podpis, e-pošta* [NSČ: 106–109]. Активність цієї основи в сучасному польському словотворенні доводить її широке використання не лише в нейтральному, але й в експресивно-оцінному мовленні, пор. такі новотвори, як *e-tatuś, e-mama, e-szok, e-coś tam* [27: 241–244] та ін. Відмітною є і спроба усталити на українському мовному ґрунті відповідники англійської номінації *web*: як апелятивів, записаних малими літерами, так і онімів, записаних великими літерами: *Всесвітня Павутина, Всесвітнє Павутиння, павутина, світова павутина, Павутинич* («Гід у країні Павутинича» – назва тематичного путівника по мережі Інтернет), щоправда, всі ці номінації мають виразний метафоричний ореол семантики. У газетних текстах натрапляємо й на такі контаміновані назви, як *інтернет-павутиння*, пор.: *Матеріали в інтернет-павутинні...* (ДТ, 15.03.2008).

Отже, тенденції формування україномовного Інтернету як нового відділу українського лексикону засвідчують істотний вплив потреб суспільної практики на добір способів і засобів номінації його понять і об'єктів, їх вирізняльних ознак. Мовна система врівноважує приплив нової лексики завдяки її структурно-семантичній та експресивно-оцінній чи

стилістичній диференціації, розподілу за спеціальними й неспеціальними сферами функціонування, поповненню вже наявних і формуванню нових лексичних комплексів: тематичних парадигм, словотвірних рядів, гіпонімічних та синонімічних об'єднань, антонімічних опозицій, регулюванню використання питомих і запозичених ресурсів україномовної номінації та їх кодифікації відповідно до чинних норм української граматики та українського правопису.

2. Розвиток наявного стратума лексику: україномовний медіа-простір. Нові англіцизми *мас-медіа* і *медіа* (з англ. *mass media* “засоби масової інформації”) засвідчують іншу реакцію українського лексику на нові вимоги суспільної практики: заміну базової номінації стратума для забезпечення необхідного профілювання означеного нею поняття. Ця інновація в сучасному українському літературному мовленні дедалі активніше замінює громіздку словосполуку *засоби масової інформації* та створену на її базі аббревіатуру *ЗМІ*. Поява нових технічних засобів комунікації призвела до радикальних змін у тому сегменті українського інформаційного простору, який здобув уже назву *медіапростір* (*медіа-простір*, *медіа простір*, *медійний простір*). Формування лексичного стратума для позначення нових засобів створення й поширення інформації, нових форм її існування й споживання, нових професій осіб, зайнятих у цій сфері суспільної діяльності, спричинює необхідність не просто означення нових об'єктів і понять, а й використання для цього єдиного маркера-категоризатора. Для виконання такої функції, як доводить аналіз мовного матеріалу, придатнішою виявилася основа **медіа-** в різних способах її припасування до словотвірних формантів. Аббревіатура-конкурент *ЗМІ*, як і її базова словосполучка *засоби масової інформації*, продовжує обертатися в українському мовному вжитку, проте похідні від неї виникають лише внаслідок певної мовної гри. Її провокує асоціація форми аббревіатури *ЗМІ* зі словами *змій*, *змія*, *зміст*, пор. хоча б такі приклади з праці О. А. Стишова: *Під час виборчої кампанії важко боротися з адміністративним ресурсом та інформаційним ЗМІєм* [21: 49] або зі словника лексико-словотвірних інновацій А. і С. Нелюб: *Наприкінці до-свідчені ЗМІсти вирішили* [19: 49]. Часом обидві конкурентні номінації функціонують в межах одного контексту, пор.: *медіа-саміт «ЗМІ проти СНІДу»*, *медіа-вирішення для електронних ЗМІ та кіно* тощо.

За нашими даними, вперше транслітероване запозичення в повній (*масмедіа*) і редукованій (*медіа*) формах з дефініцією «засоби масової

інформації (комунікації) – преса, кіно, ТБ, аудіо- та відеокасети, плакати і т.ін.» зафіксувала Т. П. Мартиняк [РУСІС]. Слова *мас-медіа* та *медіа* фіксує в своєму реєстрі ВТССУМ 2001 року, а СВІШ в текстах сучасної української газетно-журнальної публіцистики подає це запозичення у формі *мас-медіа* та похідні від нього лексеми *медіа-дискурс*, *медіа-індустрія*, *медіамагнат*, *медіа-магнатство*, *медіа-проект*. РУС вмістив запозичення *мас-медіа*, а його варіант *медіа* зафіксував як активний компонент складних номінацій на зразок *медіа-клуб*, *медіа-компанія*, *медіа-міст*, *медіа-проект*, *медіа-холдинг*. О. А. Стишов у текстах сучасної української преси виявив такі новотвори, як *медіа-акція*, *медіа-бомба*, *медіа-магнат*, *медіа-олігарх*, *медіа-партнер*, *медіа-патронат*, *медіа-підтримка*, *медіа-програма*, *медіа-простір*, *медіа-технологія* [21: 354–355], а В. Фурса в монографії, присвяченій тенденціям засвоєння в сучасній українській мові невідмінюваних запозичених імен, подає, крім уже засвідчених вище, ще такі похідні з цими основами, як *мас-медійник*, *мас-медійний*, *мас-медійно*, *мас-медіальний*; *медіа-барон*, *медіа-імперія*, *медіа-переворот*, *медіа-ресурс* [23: 227]. Як доводять приступні нам джерела, для творення похідних дедалі частіше використовують варіанти *мас-медіа* (*мас-медії*) / *медіа* (*медії*) з усуненим зянням голосних у кінці основи слова, пор. такі приклади з КФІ, як *медійний*, *медійник*, *медійниця*, *мас-медіст*, *антимедійний*, *мультимедійний*, *мас-медійно*, *медіа-політика*, *медіа-ліс*, *медіа-тур*, *медіа-захід*, *медіа-юрист*. Проте і варіант *медіа* не втрачає своєї активності як база для словотворення, пор.: *медіальний* за наявності *медійний* (*Лише копівка виважена праця і, як результат – якісний медіальний продукт* (ПіК, 2003, № 44)). Аналізована інновація виявляє активність і в ролі маркера-категоризатора об'єктів і понять медіапростору, як нейтральних, так і стилістично забарвлених, напр.: *кіномедіа*, *медіа-текст*, *медіалабораторія*, *медіацентр*, *медіа-ресурс*, *медіафорум* і *медіа-бос*, *медіабомонд*, *медіа-кілер*, *медіа-диктатор*, *медіамагнат*. У межах розглядуваного стратума формуються гіпонімічні об'єднання і синонімічні ряди номінацій на зразок *медіа-холдинг*, *медійна корпорація*, *медіаімперія* (*медіа-імперія*) і *медіа-компанія*, *медіа-структура*, *медіаорганізація*, *медіацентр* (*медіа-центр*), *медіа-партнери*, *медіа-група* (*медійна група*) або *медіа-бізнес*, *медіаіндустрія*. З'являються й такі антонімічні опозиції, як *медійний*–*антимедійний* (стоварно інформаційного проекту). Розгалуження україномовного медіапростору, формування в його межах самостійних підпросторів зі своїми вла-

сними лексичними стратурами на зразок таких означень нових медійних продуктів, їхніх форматів та способів поширення, як *новинні медії, цифрові медії, теленовини, новинний (новинарний, новинський) канал, новинар (новинський, новинник), темник, інтернет-журналістика, інтернет-видання (газета, журнал), інтернет-новини, державний мовник, кабельне телебачення, смартфон, мобільне відео, SMS- чи MMS-повідомлення*, дають підстави погодитися з тими мовознавцями, які твердять, що для вивчення цього сектора інформаційного простору і відповідного йому простору в національній мові у славістиці формується нова лінгвістична дисципліна – *медіалінгвістика* [1].

3. Переорганізація наявного стратура: україномовний мобільний простір. На появу такого засобу зв'язку, як телефон без стаціонарного блоку живлення, українська мова відповіла творенням номінації з оновленою семантикою прикметника *мобільний*. На базі вже наявного його значення “здатний до швидкого пересування; рухливий” розвинулося нове значення “не прив'язаний до стаціонарного блоку живлення або станції підсилювання”. Уперше прикметник *мобільний* з таким новим значенням зареєструвала в своєму словнику Д. Мазурик [СМ]. На сьогодні на базі як самого базового прикметника *мобільний* у новому його значенні, так і терміносполуки *мобільний телефон*, утворилося досить розгалужене лексико-словотвірне гніздо, члени якого позначають різноманітні об'єкти простору, «покритого» мобільним зв'язком: субстантив *мобільний*, універб *мобільник* та його розмовні варіанти *мобілка (мобілочка), мобіл, мобільчик, мобіла*, композити *мобілеманія, моблог*, словосполуки *мобільний зв'язок, мобільний оператор, мобільний номер, мобільний Інтернет, мобільний розклад, мобільна фобія, мобільне відео, мобільне TV, мобільні рингтони, мобільні гіганти, мобільні розваги* тощо. Як синонім до прикметника *мобільний*, хоча і значно рідше, використовують прикметник *стільниковий* також з новим, спеціалізованим, значенням “телефонна мережа, площа покриття радіотелефонним зв'язком, що збільшується прирощенням нових ретрансляторів та абонентів на зразок бджолиних стільників” [ВТССУМ] або новотвір *багатоканальний* [СМ]. Проте, крім словосполук *стільниковий (багатоканальний) телефон, зв'язок, стільникова мережа*, в приступних нам матеріалах ми не знайшли похідних від цих прикметників. Не дав похідних в українській мові і росіянізм *сотовий*, зафіксований в словнику Д. Мазурик як синонім до прикметника *стільниковий*, хоча й натрапляємо ще на нього в газетних

текстах. У мові засобів масової інформації сформовано й антонімічну опозицію найменувань *мобільний (стільниковий, сотовий)* і *традиційний «дротовий» телефон*. Зіставлення з іншими слов'янськими мовами дає можливість виявити національно-культурну специфіку мовної реалізації спільного для них концепта “мобільний зв'язок”. Наприклад, польська мова послугується питомим означенням *komórkowy telefon (komórka)*, за своєю внутрішньою формою відповідним українському *стільниковий телефон* і їх спільному англійському етимону *cellular telephone (cell-phone)*. Натомість чеська мова активно розробляє означення, похідне від того ж латинського етимона, можливо, через посередництво англійської мови (пор. англ. *mobile phone*), що й українське *мобільний телефон*. У корпусі новотворів від слова *mobilní* в NSČ знаходимо, крім близьких до українських номінацій словосполук на зразок *mobilní operátor*, демінутивів *mobilek, mobilka, mobilák1*, й такі означення користувачів мобільного телефону, як *mobilář, mobilák2, mobilofil, mobiloman, mobilomaniak*, дієслова *mobilovat, mobilit* [NSČ: 266–268]. В українській мовній практиці стало вживаних похідних з цими категорійними значеннями нам поки що не трапилося, крім таких поодиноких утворень, як *мобіломан* у значенні “викрадач мобілок” або імен героїв телевізійних рекламних слоганів *Мобілич (Мобілич – для своїх)* чи *Іван Мобіленко*. У розмовному українському мовленні з'являються й такі найменування ознак користувачів мобільних телефонів, як *замобілений*, пор. *Основне, що замобілена особа протилежної статі отриманий SMS зрозуміти здатна* (Поступ, 2007, № 8). Разом з тим у середовищі україномовних журналістів звучать пропозиції не лише переглянути доцільність вживання номінацій з основами **мобіл-/мобіль-**, а й семантично диференціювати назви самого телефону (слухавки) і його номера. Наприклад, український музичний новинар Юрко Зелений у словнику нових слів, який він регулярно друкує в інтернет-газеті «Народний оглядач» (Київ), пропонує для найменування телефону вживати слово *стільник, стільничка* (покликаючись на вищезгадану польську назву з такою ж внутрішньою формою *komórka*), а самий такий різновид телефонного зв'язку іменувати *особовий телефон (особовий)*, вдаючися до паралелі з німецькою назвою мобільного телефону – англіцизмом *handy* (буквально – «ручний телефон» від англ. *handy* «доступний, який знаходиться під рукою, зручний»), пор. також американізм *self-phone* (буквально – «телефон для себе, власний телефон»).

Розгляд всіх трьох вищеподаних нових або активно оновлюваних просторів українського лексикону – інтернет-простору, медіапростору і простору мобільного зв'язку – попри всі розбіжності в їх формуванні виявляють дію спільних регуляторів системної рівноваги, спільні тенденції усталення в мові. Цьому сприяють спільні ознаки відображуваних ними поняттєвих сфер, що засвідчують присутні в них спільні об'єкти номінації на зразок *інтернет-ринок, е- (електронний) ринок* з гіпонімами на зразок *ринок онлайнної реклами – медіаринок (медіа-ринок, медійний ринок)* з гіпонімами *телеринок, кіноринок, аудіоринок, відеоринок, PR-ринок – мобільний ринок*. Такі надстратумні зв'язки між інноваціями засвідчують додатковий ресурс їх стабілізації в системі мови, формування додаткових регуляторів системної рівноваги.

Час і суспільна практика випробують розглянуті вище інновації на їх життєстійкість в системі української мови, придатність для забезпечення нових номінаційних і комунікативних потреб українського суспільства. Здійснений аналіз впливу інновацій на будову й функціонування українського лексикону беззастережно доводить збереження його типологічних рис, передусім наявність в ньому стійкої рівноваги між новою непохідною й похідною лексикою, між питомими й іншомовними ресурсами та способами номінації. Така рівновага, в свою чергу, засвідчує намагання мовців гармонійно поєднати тенденцію інтернаціоналізації (глобалізації) лексикону з тенденцією до його націоналізації (етнізації), збереження його самобутності. У струмі нової лексики, як і в стабільному лексиконі української мови, переважають іменники (понад 70 %), на одне непохідне слово в середньому припадають 4–5 похідних слів або непохідних слів з подільними основами (в загальному інтервалі від 1 до 100 слів різних ступенів похідності). Інновації, що виявляють тенденції усталення в сучасному українському лексиконі, реалізують активні та продуктивні моделі словотворення, які доводять їх системну та комунікативну підтримку в мові. За нашими спостереженнями, на відміну від стабільного лексикону в інноваціях переважають складні слова. Це підтверджує висновок Н. Ф. Клименко про активність осново- та словоскладання в сучасній українській мові як вияву процесів інтернаціоналізації та інтелектуалізації її лексикону [10], розвитку мовної концептуалізації, категоризації та аспектуалізації світу. Зрушення в українському лексиконі на ділянках формування нових його стратумів, а також розвитку чи переорганізації вже наявних приводять в дію захисні механізми мови, регулято-

ри збереження в її лексиконі нестійкої рівноваги. Здебільшого дія таких регуляторів виявляється в набутті інноваціями, що відповідають потребам суспільної практики і правилам мовної системи, стратумотворчих, стратумодоповнювальних або стратумоперетворювальних функцій, в зростанні потенціалу їх функціонування в системі мови і в тексті.

ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

- АУРС** – Коссак О. М., Маньковський С. Л. Англо-українсько-російський словник з інформатики та обчислювальної техніки. – Л.: Світ, 1991. – 488 с.
- АУТС** – Пройдаков Е. М., Теплицький Л. А. Англо-український тлумачний словник з обчислювальної техніки, Інтернету і програмування. – К.: СофтПрес, 2006. – 824 с. – Вид. 2-е, доп. і доопрац.
- БТР** – Радева В. Български тълковен речник. – София: Хермес, 2007. – 823 с.
- ВТССУМ** – Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К., Ірпінь, 2001. – 1-е вид. – 1440 с.
- ДТ** – газета «Дзеркало тижня»
- КСЖ** – Ставицька Л. Короткий словник жаргонної лексики української мови. – К.: Критика, 2003. – 336 с.
- ПіК** – журнал «Політика і культура»
- РУС** – Російсько-український словник / За ред. В. В. Жайворонка. – К.: Абрис, 2003. – 1424 с.
- РУСІС** – Російсько-український словник інішомовних слів / Укл. Т. П. Мартиняк. – Х.: Прапор, 1999. – 388 с.
- СВШ** – Віняр Г. М., Шпачук Л. Р. Словник новотворів української мови кінця ХХ століття. – Кривий Ріг, 2002. – Вип. 2. – 180 с.
- СМ** – Мазурик Д. Нове в українській лексиці: Словник-довідник. – Л.: Світ, 2002. – 130 с.
- СУМ** – Словник української мови. – К.: Наук. думка, 1970–1980. – Т. I–XI.
- ССІС** – Сучасний словник інішомовних слів / Укл. О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. – К.: Довіра, 2006. – 789 с.
- ТСРЯ** – Толковый словарь русского языка конца ХХ в.: Языковые изменения / Глав. ред. Г. Н. Складерская. – СПб.: Фолио-Пресс, 2000. – 700 с.
- NSČ** – *Nová slova v češtině: Slovník neologizmů* / Pod ved. O. Martincové. – Praha: Academia, 2004. – Vyd. 2. – 568 s.

ЛІТЕРАТУРА

1. Варченко В. В. Цитатная речь в медиа-тексте. – М.: Изд-во ЛКИ, 2007. – 240 с.
2. Благоева Д. Синонимия в компьютерном жаргоне болгарского и русского языков // LiterNet. – 16.01.2005. – № 1 (62). – liternet.bg/publish13/d_blagoeva/

3. Дубичинский В. В. Основные принципы неогеографии // „Slowa, slowa, slowa”... w komunikacji językowej. Pod red. M. Grabskiej. – Gdańsk, 2000. – С. 61–68.
4. Ілук Т. Аббревіатури та похідні від них у комп'ютерному слензі // Лінгвістичні студії. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – Вип. 11. – Ч. II. – С. 388–394.
5. Карпіловська Є. А. Вступ до прикладної лінгвістики: Комп'ютерна лінгвістика. – Донецьк: Юго-Восток, 2006. – 188 с.
6. Карпіловська Є. А. Динаміка сучасної української мови в словниках нового покоління (проект серії словників нової української лексики) // Українська мова. – 2004. – № 3. – С. 3–29.
7. Карпіловська Є. А. Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови: будова та реалізація. – К.: Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, 1999. – 297 с.
8. Карпіловська Є. А. Тенденції розвитку сучасного українського лексикону: чинники стабілізації інновацій // Українська мова. – 2007. – № 4. – С. 3–15.
9. Карпіловська Є. А. Функціональний потенціал конкурентних моделей словотворення: параметри стабільності похідних // Функцыянальныя аспекты словаўтварэння: Даклады IX Міжнарод. навук. канф. Камісії па славянскаму словаўтварэнню пры Міжнарод. камітэце славістаў. – Мінск, 2006. – С. 92–101.
10. Клименко Н. Основы и словосложения в процессах номинации современной украинской лексики // Українська мова. – 2003. – № 3–4. – С. 83–105.
11. Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А. Морфемні структури слів у сучасній українській літературній мові // Мовознавство. – 1991. – № 4. – С. 10–21.
12. Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А., Даниленко Л. І. Динаміка словникового складу сучасної української мови на тлі міжслов'янських паралелей // Мовознавство. – 2003. – № 2–3. – С. 96–111.
13. Компанцева Л. Ф. Интернет-коммуникация: когнитивно-прагматический та лингвокультурологический аспекты: Автореф. дис. ...д-ра филол. наук. – К., 2007. – 36 с.
14. Компанцева Л. Ф. Кто ты, вебожитель? (О некоторых психолингвистических особенностях именования личности в компьютерном сленге) // Культура народов Причерноморья. – 1999. – № 6. – С. 137–141.
15. Котелова Н. З. Первый опыт лексикографического описания русских неологизмов // Новые слова и словари новых слов. – Ленинград, 1978. – С. 5–26.
16. Матезиус В. О потенциальности языковых явлений // В. Матезиус. Избр. труды по языкознанию. – М.: УРСС, 2003. – С. 3–30.
17. Мельников Г. П. Системная типология языков: Принципы, методы, модели. – М.: Наука, 2003. – 395 с.
18. Мечковская Н. Б. Коммуникация на национальном языке и Интернет: семиотические и лингвистические проявления компьютерной экспансии // Мова.

- Людина. Світ: До 70-річчя професора М. П. Кочергана. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2006. – С. 117–129.
19. Нелюба А., Нелюба С. Лексико-словотвірні інновації (2004-2006). – Х.: Майдан, 2007. – 144 с.
20. Русский язык в конце XX столетия (1985-1995). – М.: Языки рус. культуры, 2000. – 2-е изд. – 480 с.
21. Стишов О. А. Українська лексика кінця XX століття (на матеріалі мови засобів масової інформації). – К.: Видавн. центр КНЛУ, 2003. – 388 с.
22. Тулдава Ю. Проблемы и методы квантитативно-системного исследования лексики. – Таллин, 1987. – 204 с.
23. Фурца В. Семантико-граматичне та словотвірне освоєння невідмінюваних імен. – К.: Ін-т укр. мови НАН України, 2005. – 252 с.
24. Horecký J., Buzásová K., Bosák J. Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. – Bratislava: Veda, 1989. – 430 s.
25. Klymenko N. F., Karpilovska E. A. Computer Morpheme-Word-Formative Database of the Ukrainian Language and Its Applications // Journal of Quantitative Linguistics. – 1994. – Vol. 1. – № 2. – P. 113–131.
26. Köhler R. Synergetic Linguistics // Contributions to Quantitative Linguistics. Proceedings of the 1st International Conference on Quantitative Linguistics. – Trier, 1991. – Dordrecht etc.: Kluwer Academic Publishers, 1993. – P. 41–51.
27. Ochmann D. Nowe wyrazy złożone o podstawie zdeintegrowanej w języku polskim. – Kraków, 2004. – 250 s.
28. Słowotwórstwo/Nominacja. – Red. nauk. I. Ohnheiser. – Innsbruck: Univer. Innsbruck; Opole: Uniwer. Opolski, 2003. – 540 s.
29. Waszakowa K. Przejawy tendencji do internacjonalizacji w systemach słowotwórczych języków zachodniosłowiańskich // Słowotwórstwo/Nominacja. – Red. nauk. I. Ohnheiser. – Innsbruck: Univer. Innsbruck; Opole: Uniwer. Opolski, 2003. – S. 78–102.

РЕЗЮМЕ

Eugenia A. Karpilowska

WPŁYW NEOLOGIZMÓW NA STABILNOŚĆ SYSTEMU JĘZYKA – REGULATORY SYSTEMOWEJ RÓWNOWAGI

Podstawowym celem podjętych badań jest ustalenie charakteru i stopnia oddziaływania leksykalno-słowotwórczych innowacji na stabilność systemu języka, jego leksykalnej normy. Wyszukiwano tezę, że stała równowaga w systemie języka jest powiązana z zachowaniem typologicznych cech języka, zaś równowaga niestała może prowadzić do przemian w systemie języka. Dla ustalenia stopnia stabilności nowych nominacji zaproponowano pojęcie: *funkcjonalny potencjał innowacji*. Realizuje go

спекtrum парадигматycznych, syntagmatycznych, epidygmатycznych i ilościowych wskaźników funkcjonowania nowych leksemów w systemie języka i w tekście. Szczególną uwagę poświęcono systemowym i komunikatywnym filtrom innowacji (ich poparciu), obronnym mechanizmom języka. Takie filtry spełniają rolę regulatorów równowagi systemu językowego. Dynamika współczesnych słowiańskich poziomów leksykalnych przejawia się w konkurencji między nominacjami (w ramach innowacji lub między innowacjami a zastanymi słowami), w ich aktywności / pasywności, stylistycznym i funkcjonalnym zróżnicowaniu, ukazującym zmiany potrzeb i gustów użytkowników języka. Rozpatruje się rolę innowacji różnego typu w warstwowej organizacji leksyki, zależność ich stabilności od różnokierunkowych tendencji w rozwoju współczesnych słowiańskich leksykonów (nacionalizacja / internacjonalizacja, demokratyzacja / intelektualizacja, ekonomia środków językowych / rozdrobnienie znaczeń i komplikacja formalna, funkcjonalno-stylistyczna i stylistyczna neutralizacja / zróżnicowanie leksyki itp.). Analizy przeprowadzono na materiale języków: ukraińskiego, rosyjskiego, białoruskiego, polskiego, czeskiego oraz bułgarskiego.

Евгения А. Карпиловская

ВЛИЯНИЕ ИННОВАЦИЙ НА СТАБИЛЬНОСТЬ ЯЗЫКОВОЙ СИСТЕМЫ: регуляторы системного равновесия

Основная задача предпринятого исследования – установить характер и степень влияния лексико-словообразовательных инноваций на стабильность языковой системы, лексические нормы языка. Выдвинута гипотеза о том, что устойчивое равновесие в системе языка связано с сохранением его типологических признаков, а неустойчивое равновесие – с тенденциями его развития. Для определения степени стабилизации новой номинации в лексиконе предложено понятие *функциональный потенциал инновации*. Его реализует спектр парадигматических, синтагматических, эпидигматических, количественных показателей функционирования неолексемы в системе языка и в тексте. Особое внимание уделяется системным и коммуникативным фильтрам инноваций (их поддержке), защитным механизмам языка. Такие фильтры и выполняют роль регуляторов равновесия языковой системы. Динамика современных славянских лексиконов проявляется в конкуренции номинаций (т.е. в оппозициях самих инноваций либо инноваций с уже наличными лексемами), их активизации/пассивизации, стилистической и функционально-стилевой дифференциации, отражающих смену языковых потребностей и вкусов общества. Рассматривается роль инноваций различных типов в стратификационной организации лексикона, зависимость их стабильности от разнонаправленных тенденций развития современных славянских лексиконов (национализация / интернационализация, демократизация / интеллектуализация, экономия языковых средств / детализация семантики номинаций и

усложнение их формы, функционально-стилевая и стилистическая нейтрализация/дифференциация лексики и др.). Материалом для доклада служат факты украинского, русского, белорусского, польского, чешского и болгарского языков.

ПИТАННЯ ДЛЯ ДИСКУСІЇ

1. Чи дійсно стійка рівновага в лексичній і словотвірній системах пов'язана зі збереженням типологічних ознак мови, а нестійка рівновага таких систем відображає тенденції розвитку мови?
2. Наскільки проміжок часу в 10–15 років показовий для вивчення характеру та міри впливу інновацій на стабільність мовної системи?
3. Які регулятори рівноваги в лексичній та словотвірній системах діють у сучасних слов'янських мовах?
4. Яким чином формування нових лексичних і словотвірних комплексів (гнізд, парадигм, рядів, гіпонімічних, синонімічних, антонімічних об'єднань і т.п.) впливає на системну організацію мови?
5. Як інноваційні процеси в лексиконі пов'язані з різноспрямованими тенденціями його розвитку: інтернаціоналізацією/націоналізацією, інтелектуалізацією/демократизацією, економією мовних зусиль/деталізацією форми та семантики номінацій, семантико-функціональною нейтралізацією/диференціацією номінацій?
6. Якою мірою на стабільність мовної системи впливають лексичні інновації різного типу: нові запозичення (транскрибовані, транслітеровані, кальки, вкраплення, приховані), новотвори, неосемантизми (слова–значення)?

DESTRUKCYJNE SKUTKI PRODUKTYWNOŚCI ZNAKÓW I REGUŁ SŁOWOTWÓRCZYCH

Tytuł niniejszego artykułu mieści pewien paradoks. Skoro siła modelu przejawia się właśnie w produktywności, własność ta powinna wspomagać stabilność reguły językowej, a nie przyczyniać się do jej destrukcji. Jest to jednak paradoks pozorny. W artykule zamierzam pokazać, że ożywiona produktywność znaku czy modelu językowego w sposób nieuchronny prowadzi do zakłóceń. Zakłóceniami nazywam pojawianie się różnego typu wariantów, odstępstw od reguły, co możliwe jest dlatego, że w świadomości użytkowników języka mocno tkwi inwariant. I właśnie ten fakt sprawia, że odchylenia od wzorcowej reguły nie zakłócają komunikacji, są zatem dopuszczalne.

Można tu odwołać się do teorii prototypu. W centrum tkwią derywaty reprezentujące model w sposób wzorcowy, wokół pojawiają się egzemplarze w jakiś sposób nawiązujące do wzorca, ale już od niego odstępujące – semantycznie bądź formalnie, zwykle semantycznie i formalnie jednocześnie. A już na peryferiach pojawiają się derywaty tak odmienne od derywatów-prototypów, że z trudem są identyfikowane jako jednostki reprezentujące model wyjściowy. Problem tkwi teraz w rozległości pasma peryferycznego, w stopniu jego zespolenia ze sferą centralną. I w tym leży zasadnicza teza artykułu: **czym silniejsza świadomość wzorcowego modelu, tym więcej może się pojawić wariantów**. Jest to być może odpowiedź na dawno już postawiony przez Miloša Dokulila problem odróżnienia produktywności systemowej od empirycznej¹. W moim tekście produktywność systemowa to inwariant modelu słowotwórczego, jego prototypowa postać. Realizacja tej

¹ Produktywność systemowa to potencja, skłonność, zdolność do tworzenia nowych wyrazów. Pisze Dokulil: „Możliwość nie zawsze staje się rzeczywistością. Aby możliwość przemieniła się w rzeczywistość, potrzebne są określone warunki. Ponieważ jednak nie możemy wyeliminować wszystkich czynników ograniczających realizację danej potencji, nie możemy tym samym uważać potencji za prostą funkcję realizacji (...)” [podkreślenie moje] [Dokulil 1979: 113]. Wynika z tego, że produktywność empiryczna jest jedynie przesłanką w ocenie produktywności systemowej.

produktywności może odbiegać od wzorca. Zakres odstępstw jest ograniczony zdolnością przywołania modelu wyjściowego. Rozproszenie wariantów może jednak przybrać rozmiary tak duże, że więź z centrum modelu zostaje zerwana, tworzy się chaotyczny obraz klasy nacechowanej jakimś elementem (formantem). To deter-minuje mechanizmy samoregulacji, prowadząc w efekcie do zmiany językowej.

W referacie na boku pozostawiam kwestię powodów, dla których model słowotwórczy staje się silny, owocując wzmożoną produkcją jednostek leksykalnych. W grę wchodzić może moda językowa, co dzieje się głównie za sprawą kontaktów z innymi językami, ożywienie produktywności reguły słowotwórczej wynika czasami z rozwoju jakiejś dziedziny życia, jej wagi, por. rozwój przemysłu rodzi potrzebę nazywania maszyn i narzędzi, także miejsc produkcji¹, przyczyną produktywności może być wygoda, czy to w tworzeniu neologizmu (por. brak oboczności w sufiksie przymiotnikowym -owy), czy w operowaniu jednosegmentową jednostką (por. uniwerbizacja vs. fraza nominalna, np. *fasolówka* vs. *zupa fasolowa*). Istotne dla mnie jest to, że w świadomości użytkowników języka tkwi mocno jakaś reguła językowa, że łatwo przywołać inwariant.

Ważniejsze dla nas są powody destrukcji modelu słowotwórczego, powody wygasania produktywności. Czynniki prowadzących do zakłóceń jest bardzo dużo. Wymieńmy przynajmniej kilka. Zdarza się, że regułę destabilizują procesy fonetyczne, zwłaszcza jeśli dzieją się na styku bazy i formantu. Może to doprowadzić do zatarcia struktury morfemowej derywatu². Wygasanie modelu może być skutkiem zmian ekstralingwistycznych, czego przykładem może być wygaśnięcie nazw kar, danin w feudalizmie [Zajda 2001]. Zdarza się, że niestabilność typów słowotwórczych pojawia się wskutek zmian fleksyjnych. Tu wymienić warto pojawienie się w późnym okresie prasłowiańszczyzny aspektu, który „zburzył” niektóre układy słowotwórcze. Rzecz dotyczy przede wszystkim czasownikowej derywacji prefiksальной [Janowska 2007], ale nie tylko. Właśnie aspektem można

¹ Stąd historyczne różnice jakościowe w polskiej klasie *nomina loci*, mianowicie rozbudowa znikomej w staropolszczyźnie klasy nazw budynków, w których wykonuje się czynność [Kleszczowa 1998].

² Przykładem może być klasa derywatów transpozycyjnych na *-bje*, budowanych w prasłowiańszczyźnie na bazie imiesłów biernych. Zanik jerów zaciera budowę morfemową formantu, a to sprzyja procesowi perintegracji i absorpcji. Pierwotny podział **čitan-bje*, **roben-bje*, **myt-bje* zastępuje: *čita-ne*, *rob-ene*, *my-cie*.

tłumaczyć masowe adiektywizacje imiesłowów we wczesnym okresie polszczyzny, co oczywiście miało swój wydzźwięk w całej klasie odczasownikowych adiektiwów. Wspomnieć też można o rywalizacji uniwerbizmów z motywującymi je wyrażeniami (*gotowe pieniądze – gotówka*) – tu czynnikiem destabilizacji są zmiany w bazie derywacyjnej. Czynnikiem tego typu można by wymieniać jeszcze wiele, ale nas interesować będzie produktywność modelu, która prowadzi do destabilizacji.

Dobór przykładów ilustrujących tezę o produktywności jako czynnika destrukcyjnym podyktowany był różnymi przesłankami. Jako pierwszy zaprezentowany zostanie prefiks *arcy-*. Decyzję o wyborze dyktuje klarowność punktu wyjściowego, tzn. możliwość wskazania czasu łacińskiego zapożyczenia morfemowego. Trzy następne typy mocno zakotwiczone są w tradycję językową, ich początki sięgają głęboko w prasłowiańszczyznę, choć niejednakowo. W miarę klarownie prezentuje się linia rozwojowa słowotwórczego typu z paradygmatycznym formantem *-ę, -ęcia*, co jest konsekwencją fleksyjnego charakteru wykładnika formalnego. Wyższy stopień komplikacji przejawia formant *-owicz*, bo na jego funkcjonowanie wpływało bardzo dużo czynników ekstralingwistycznych. Ale nie tylko to argumentowało jego wybór. Ważniejszy w wyborze tego modelu słowotwórczego był skutek zmiany językowej. Po okresowej „turbulencji” formant paradygmatyczny *-ę* osłabia się, ale nie wygasa całkowicie, powiedzieć nawet można, że wraca do stanu pierwotnego. Inaczej jest w przypadku formantu *-owicz*. Jego burzliwe losy prowadzą do nowego ładu, powstaje odmienna reguła słowotwórcza. Jeszcze inny jest skutek wygaśnięcia produktywności prasłowiańskich necessatywów. Treść ‘niezdolność, niemożność wykonywania czynności’ nie jest już budowana środkami słowotwórczymi, a ślady starych necessatywów to jednostki zleksykalizowane.

1. Historia prefiksu *arcy-*

Dobrym materiałem do obserwacji procesów językowych są pożyczki morfemowe. Nie tylko dlatego, że ich większe fale są zazwyczaj wyraźnie datowane¹. Ważniejsze jest to, że pożyczki mają stosunkowo przejrzystą semantykę, przynajmniej na początku, bo język-biorca nie wchłania obcych

¹ Sporadyczne, przygodne zapożyczenia nie mają znaczenia dla systemu słowotwórczego, nawet gdy pojawi się kilka analogicznie zbudowanych słowoform. Stoją na marginesie systemu i zazwyczaj szybko giną.

elementów w całej rozpiętości znaczeniowej języka-dawcy. Można zatem uchwycić „punkt zerowy”, co daje możliwość obserwacji tego, co się dzieje później, można śledzić warianty modelu słowotwórczego, semantyczne i formalne.

Organizująca się polska społeczność potrzebowała elementu językowego, najlepiej morfemowego (to ekonomiczne) do sygnalizowania hierarchii w społeczeństwie¹. Dobrym kandydatem okazał się grecki prefiks *archi-* oraz jego odmianka fonetyczna *arcy-*², powstała już na gruncie języka łacińskiego. Z tych dwu prefiksów produktywność zyskał przedrostek *arcy-*, choć *archi-* do dziś spotkać można w polskich jednostkach leksykalnych³.

Niewiele jest pożyczek z *archi-/arcy-* w pierwszych wiekach polszczyzny pisanej⁴. Ożywienie produktywności formantu *arcy-* obserwujemy dopiero w XVI wieku. W *Słowniku polszczyzny XVI wieku* odnajdujemy 12 rzeczowników z *arcy-* sygnalizującym wysoką pozycję w grupie społecznej: *arcybiskup*, *arcybożniczy* lub *arcybożnik* ‘przełożony bóżnicy żydowskiej’, *arcycelnik*, *arcyheretyk* lub *arcykacarz* ‘przywódca heretyków’, *arcykapłan*, *arcyksiążę*, *arcyofiarnik* lub *arcyofiarownik* ‘arcykapłan’, *arcypasterz*, *arcyszkołnik* ‘przełożony bóżnicy’. Już wtedy pojawiają się warianty semantyczne modelu słowotwórczego: ‘*arcy-* + nazwa osoby’. Obok sensu ‘nadrzędność w grupie społecznej’ pojawia się znaczenie ‘wysoki stopień’ z jednoczesnym waloryzowaniem: *arcydoktor* ‘znakomity doktor’, *arcybywalec* ‘człowiek bywały, doświadczony’, *arcykról* ‘największy z królów; przenośnie o Bogu’ (to przykłady na pozytywne waloryzowanie); *arcylichwiarz* ‘wielki lichwiarz’, *arcyzdrajca* ‘wielki zdrajca’, *arcyzłodziej* ‘wielki złodziej’, *arcyczarownica* ‘szczególnie groźna czarownica’ (waloryzowanie negatywne).

Wiek XVII przynosi wręcz zalew formacji z *arcy-*. Rosną one w siłę nie tylko ilościowo, ale ponad wszystko – jakościowo. Do pierwotnej funkcji ‘hierarchia w społeczeństwie’ (np. *arcyszlachcic* ‘człowiek stojący najwyżej w hierarchii społecznej’, *arcypodkomorzy*, *arcypisarz*, *arcymarszałek* ‘wysoki

¹ Rodzimy element mógł być morfem *nad-*, pochodzenia przyimkowego, ale w *SStp* brak rzeczowników osobowych sygnalizujących hierarchię [Kleszczowa 1996].

² Z gr. *archi*, od *arche* ‘początek’. Pisze Brückner, że: „już w łacinie pojawia się *arci-* obok *archi-* (*arci* z greckiego wzięli prawosławni) (*SB*)”.

³ Doszło jednak do bifurkacji. Wyjściowy morfem *archi-* nie jest kojarzony przez Polaków ze swym wariantem fonetycznym *arcy-* (por. wyrazy takie, jak: *architekt*, *architektura*, *archiwista*, *archipelag*).

⁴ W *SStp* odnotowano tylko: *arcybiskup*, *archidiakon* ‘dostojnik kościelny’, *archimandryta* ‘opat generalny’ oraz *archanioł* ‘archangelus’.

urzędnik (...)' ¹ dołączyły się inne sensy, niektóre związane w sposób ścisły, a niektóre dość luźno nawiązujące do kategorii *HIERARCHIA SPOŁECZNA*, zatem:

- ‘godność, wysoki urząd’: *arcybiskupstwo*; *arcystan* ‘stany sejmowe: król, senat i izba poselska’;
- ‘wysoki stopień’: *arcypryjacieli* ‘szczególnie wypróbowany przyjaciel’, *arcykacierz* ‘radikalny, gorliwy heretyk’;
- ‘wartościowanie’: *arcykat* ‘wyjątkowy okrutnik’, *arcyszelma* ‘wyjątkowy łajdak’, *arcyrozbójnik* ‘wyjątkowo groźny rozbójnik’;
- ‘nadrzędność’, ale już nie chodzi o hierarchię społeczną, lecz o inne dziedziny: *arcynauka* ‘najważniejsza nauka’;
- ‘wyjątkowość’ *arcyfałsz* ‘wyjątkowe kłamstwo’;
- ‘pewność sądu’ *arcydosyć* ‘w zupełności, absolutnie’.

Derywaty z *arcy-* pojawiają się nawet w terminologii botanicznej: *arcydziałki* ‘roślina z rodziny baldaszkowatych’.

Rozrzut sensów idzie w parze z zachwianiem formalnym modelu. Skoro mamy sporą grupę rzeczowników o wpisanej intensyfikacji, nie dziwi, że pojawiają się przymiotniki typu: *arcywolny*, *arcywstydlivy*, *arcywygodny*. Wszak to właśnie przymiotniki prymarnie sygnalizują intensywność cechy. A skoro już funkcjonują przymiotniki z *arcy-*, powstają na ich bazie przysłowki o wartości ‘bardzo, wyjątkowo, intensywnie’, np. *arcyarmatno* ‘nadmierzanie zbrojnie’, *arcydobrze*, *arcydrogo*, *arcygorąco*, *arcymądrze*, *arcymiłośnie* (18 przykładów). Rozrzut sensów i modeli formalnych z *arcy-* w XVII i w I poł. XVIII idzie tak daleko, że odnotowano nawet dwa czasowniki: *arcykrólować* ‘sprawować bardzo silną władzę’ i *arcypopsować się* ‘popsuć się zupełnie, całkowicie’ i, to wydaje się szczególnie interesujące, w *SXVII/XVIII* odnotowano 6 przykładów na funkcjonowanie *arcy* jako autonomicznego leksemu, co przypomina dzisiejsze *super* ².

Produktywność morfemu *arcy-* wygasa w XVIII wieku. W *Słowniku Lindego* nie spotkamy już większości prezentowanych wyżej jednostek leksykalnych, brak też nowych, co wyraźnie świadczy o ustępowaniu fali (tsunami?) derywatów z prefiksem *arcy-*. Żywotność wielu powstałych w

wiekach przeszłych leksemów sprawia, że choć dalej mówi się o klasie derywatów na *arcy-*, nie jest to już model produktywny.

Konkurencyjnym dla *arcy-* był i nadal jest prefiks *nad-*, powstały na bazie wyrażenia przyimkowego (*nadkomisarz*, *nadsztygar*, *nadinspektor*, *nadleśniczy*), ale jeszcze silniejszym konkurentem okazał się zapożyczony prefiksoid *super-*. Czy ten nowy formant powtórzy dzieje prefiksu *arcy-*? Czas pokaże.

Historia morfemu *arcy-* ilustruje wagę czynnika semantycznego w funkcjonowaniu reguły słowotwórczej. Wiadomo, że kategorie pojęciowe nie mają ostrych granic, że krzyżują się z innymi, a czasami wchodzą w relację inkluzji (por. przeciwieństwo wpisane w negację [Kleszczowa 2008]). Efektem powyższego jest rodzenie się dodatkowych sensów w ramach modelu słowotwórczego, zwłaszcza gdy jego produktywność wspomagana jest innymi czynnikami. Siła czynnika semantycznego powoduje rozchwanie formalne, a to sprawia, że reguła zaczyna się chwiać, że obserwuje się proces dekateryzacji [Kleszczowa 2007].

2. Historia derywatów paradygmatycznych na -ę w mianowniku

Nadrzędność semantyki w procesach słowotwórczych widać także wyraźnie w dziejach polskich derywatów paradygmatycznych na -ę, -ęt-. Najbardziej archaiczną warstwę stanowią leksemy typu: *ciele*, *jagnię*, *żrebie*, *prosię*, *dziecię*. Nie są to formacje słowotwórcze, wartość ‘istoty niedorośle’ wyraża cały temat [Boratoва 1958: 59] Status formantu słowotwórczego zyskuje paradygmat -ę, -ę-te dopiero wówczas, gdy wchodzi w relację motywacji z odpowiednim rzeczownikiem. Mamy już do czynienia nie z różnordzennymi parami: *krowa* – *ciele*, *świnia* – *prosię*, *kobyła* – *żrebie*, ale: *kocię* ← *kot*, *lwię* ← *lew*, *osię* ← *osioł*, *wronię* ← *wrona*. Wokół wyjściowej wartości kategoriałnej ‘istota niedorośle’ gromadzą się znaczenia ściśle z nią związane, wspólne dla przestrzeni semantycznej *ISTOTA MŁODA*. Pojawiają się zatem sensy będące implikacjami znaczeniowymi ¹:

- istota niedorośle jest mała w stosunku do tej, na którą wskazuje podstawa, mamy zatem deminutiva: *chłopię*, *dziewczę*, *drzewię*, *paczę* ‘mały pączek’;

¹ Te i następne przykłady podają za: *SXVII/XVIII*.

² Oto skrócone cytaty: (...) / to jest że jeden był miany *arcy* nad wszystkimi DembWyw 29; (...), ale nagodniejszym tych wieków tytułem zowią *Manarchas* jakoby *Mianemi* za *arcy* nad wszystkich. Ib. 63 (skrót podają za: *SXVII/XVIII*).

¹ Przykłady podają za: Dobrzyński 1974, tam dokładne wskazania czasu i przestrzeni. Odszukanie danych ułatwia pomieszczony na końcu monografii indeks omawianych wyrazów.

- w kulturze europejskiej istotom młodym i małym przydaje się pozytywne nacechowanie, pojawiają się w związku z tym hipocoristica: *szkapię* ‘mała, licha szkapa’, *ossię* ‘osesek, zwierzątko jeszcze ssące’.

Wskazane tu funkcje stanowią zwartą klasę, znaną w całej Słowiańszczyźnie [Bernstein 1985: 220–259]. Ale na gruncie polskim model ten stał się bardzo produktywny. Z badań Walentego Dobrzyńskiego wynika, że derywacja fleksyjna na -ę jest szczególnie produktywna we wczesnym okresie polszczyzny i trwa do wieku XVII. Wgląd w prezentowany przez niego materiał ujawnia, że systemowa produktywność modelu rodziła bardzo wiele wariantów, tak semantycznych, jak i formalnych, wariantów coraz luźniej zespolonych z wzorcem: „rzeczownik odrzeczownikowy o znaczeniu ‘istota niedorośła’, utworzony przez włączenie do niej jakiegoś paradigmatu na -ę”. Przede wszystkim pojawiają się dalsze znaczenia implikowane wyjściowym modelem:

- skoro mamy istotę młodą, to zapewne jest to syn (patronimica): *panię*, *książę* ‘syn księdza (= księcia)’, *soltysięta*, *kowaleta* ‘dzieci *soltysa*, *kowala*’;
- skoro chodzi o istoty małe, to formant może być także dołączony do istot z natury małych, niekoniecznie młodych, a więc: *karłę* od *karzeł*, *rybię* ‘jakakolwiek ryba, zwłaszcza mała’, *mrówczę* od *mrówka*, *gąsię* ‘gąsienica’;
- małość implikuje część, w związku z czym pojawiają się singularia na -ę (element zbioru): *bydlę*, *dobytczę*, *skocię*, *zwierzę*¹;
- niedorośłość zespolona jest z brakiem doświadczenia, tzw. życiowej mądrości, nic zatem dziwnego, że pojawiają się derywaty pejoratywnie nacechowane: *człowieczę*, *czarcię*, *diablę*, *ułanięta*, *zaczęta* ‘żaki’;
- różnoraki zespół cech sygnalizowanych bazą derywacyjną prowadzi do nazw znamionujących (*chudzięta*, *niebożę*, *niewinięta*, *żywie* istota żywa – człowiek lub zwierzę). Tu już mogą się pojawić bardzo różne relacje semantyczne, tak różne, że odniesienie do wyjściowego wzorca staje się trudne. Chwieje się tym samym wzorzec.

¹ W całej historii języka polskiego W. Dobrzyński odnotował zaledwie 12 podobnych formacji [Dobrzyński 1974: 51–52].

Ale rozchwianiu ulega nie tylko wartość znaczeniowa modelu. Pokazany wyżej repertuar funkcji (nie wszystkie wyszczególniłam) doprowadził do złamania wyjściowej zasady, że derywaty na -ę powstają na bazie rzeczowników, dodajmy – na bazie rzeczowników konkretnych. Teraz już derywaty paradygmatyczne na -ę buduje się od:

- rzeczowników abstrakcyjnych: *fakcięta* od *fakt*, *lecięta* od *lata*, *uśmieszęta* od *uśmiech*, *sztuczęta* od *sztuki* (teatralne);
- czasowników: *niemowlę*, *pisklę*, *pogorzęta* ‘pogorzelnicy’, *kłusię* ‘pociągowy koń, roboczy’ od *kłusować*, *żebraczę* ‘dziecko proszące o jałmużnę, chodzące po prośbie’;
- przymiotników: *chrzestnię* ‘dziecko *chrzestne*’, *chudzięta*, *młodzię*, *niebożę*, *niewinięta*, *żywie*;
- liczebników: *pirzwinę* ‘dziecię pierworodne’¹.

Wiele w materiale rzeczowników o podwójnej motywacji, wiele też derywatów tautologicznych, zgodnych pod względem semantycznym z podstawą, a różniących się jedynie formą². To wyraźny znak, że produktywność modelu słowotwórczego zburzyła jego czystość. Powstały wskutek produktywności chaotyczny układ zaczyna się po wieku XVII porządkować. Górę bierze pierwotna funkcja ‘istota młoda’, choć nadal zaobserwować można „nakładanie się na podstawowe znaczenie formantu funkcji deminutywnej lub ekspresywnej, co jest szczególnie widoczne w nazwach osobowych, por. *chłopię* przestarz. dziś żartob. albo poet. *Żydzię*. Wyłącznie znaczenie ekspresywne ma omawiany formant w wyrazach takich, jak: *dziecię* (...) i *dziewczę*, (...), por. też: *konię*, *szkapię*” – tak charakteryzuje współczesną funkcję omawianego w tej części artykułu formantu Krystyna Waszakowa [Waszakowa, 1993: 131].

3. Historia sufiksu -owicz

U źródeł formantu -owicz leży jednosylabowy patronimiczny przyrostek -ic (←*-itjь). Niewiele mamy w języku polskim poświadczeń tego modelu w klasie nazw pospolitych³. Jest to formant funkcjonujący przede wszystkim w

¹ Kalka łac. *primogenitum* [Dobrzyński 1974: 21].

² Np. *kurczę* od *kurka*, *pacholę* od *pachoł*, w staropolszczyźnie: *ossię* od *oses*; *pasierbię* od *pasierb*; *siostrzeńczę* od *siostrzeniec*, *wnuczę* od *wnuk*.

³ W *SSłp* odnotowano: *bożyc*, *chorążyc*, *księżyc* od *książę*, *łowczyc*, *panic*, *podkomorzyc*, *sędzic*, *wojewodzic* i nieosobowy rzeczownik *lwic* [Kleszczowa 1996: 64].

klasie *nomina propria*. Rozszerzenie formantu o przymiotnikowy morfem -ow- pojawia się w obu klasach. W *Słowniku staropolskim* (do roku 1500) odnotowano 8 patronimicznych formacji na -owic (*stolnikowic, namiestnikowic, marszałkowic, królowic, popowic, kmiotowic, garcarzowic, garczarzowic*), w nazwach własnych poświadczeń jest o wiele więcej. W *Słowniku staropolskich nazw osobowych* odnotowano ponad 1200 nazw na -owic i ponad 200 nazw z fonetycznym wariantem -ewic¹.

Po Unii Lubelskiej w 1569, pieczętującej związek Królestwa Polskiego z Wielkim Księstwem Litewskim, zapanowała moda na bojarские nazwiska na -owicz. Wahanie w doborze -owic i -owicz trwa przez cały XVII wiek, by w końcu ustabilizować wschodnią odmiankę -owicz, co stało się wieku XVIII. Przypisać trzeba, że to zapożyczenie fonetyczno-morfemowe mało różniło się od postaci rodzimej -owic i zapewne właśnie to sprzyjało przejmowaniu obcego formantu – bliskość fonetyczna mogła uspić wrażliwość na obcość².

Wiek XVII to nie tylko stabilizowanie się formalnej postaci przyrostka -owicz (wraz z wariantem -ewicz). Funkcja nazwiskotwórcza jest tak silna, że wartość patronimiczna zaczyna słabnąć i pojawiają się masowo nazwy osobowe typu *Chodkiewicz, Piastowicz, Czechowicz* już bez znaczenia 'syn'. Tak było w nazwiskach. Nas interesuje formant -owicz w nazwach pospolitych. Jego ożywioną produktywność obserwuje się w dobie nowopolskiej, w wieku XIX i XX. Michał Szczyszek, autor monografii poświęconej formantowi -owicz, źródeł produktywności formantu upatruje w czynnikach kulturowych. Jego zdaniem o „karierze” -owicz zadecydował fakt, że w drugiej połowie XVIII wieku, w dobie oświecenia, polscy pisarze wykorzystywali model nazwotwórczy na ~owicz w konstruowaniu znaczących nazwisk bohaterów swych utworów, zatem: *Oślewicz, Staruszkiewicz, Piwkowicz*. Zdaniem Szczyszka atrybutywna funkcja formantu -owicz w nazwach pospolitych to transpozycja modelu „mówiących” nazwisk stosowanych w komedii oświeceniowej do klasy nazw pospolitych. Słuszne wydaje się skierowanie uwagi na siłę modelu w nazwiskach. Ale zależność między nazwiskami komedii oświeceniowej a pojawieniem się nowego typu słowotwórczego w nazwach pospolitych widzę odwrotną – to komedia

¹ Oto garść przykładów: *Miecznikowic, Rzeźnikowic, Majowic, Wojakowic, Warszawic, Jaroszewic, Kolodziejewic* [Cieślakowa 1993].

² Polscy historycy języka zwracają też uwagę na mazurzenie, tzn. zastępowanie szeregu spółgłosek szumiących *ś* szeregiem syczących *s*, zatem między innymi *ć* przez *c*. Postać -owic mogła być odbierana jako gwarowa.

oświeceniowa wykorzystuje możliwości, jakich dostarczał system języka tego czasu.

Wiadomo, że znamienne dla jakiejś grupy imiona czy nazwy tejże grupy, jeśli są mocno nasycone stereotypem, zaczynają funkcjonować jako nazwy pospolite. Czeskie imię *Pepik* funkcjonuje w polszczyźnie jako nazwa Czecha w ogóle, *Mosiek* jako nazwa Żyda. *Cygan* to dla Polaka nie tylko przedstawiciel narodowości, ale też: 'człowiek mający śniadą cerę i czarne włosy', 'człowiek żyjący w sposób nieuporządkowany, beztroski', 'człowiek nieuczciwy; krętacz, kłamca, oszust'. Silnie odczuwany model na ~owicz w nazwiskach mógł stać się wzorem dla przezwisk takich, jak: *antałowicz* 'pilnujący antałów, tj. wypijający je, pijak, dusikufel' *L, bulwarowicz* 'mężczyzna spędzający czas na przechadzkach i przejażdżkach po bulwarach' *SDor, drobiazgowicz* 'człowiek, którego zainteresowania nie wychodzą poza drobiazgi, (...)’ *SDor*. Podane tu wyrazy nacechowane są ekspresją¹. To oczywiste, jeśli założyć, że są swoistymi „wariantami” nazw własnych, że funkcjonowały jako przezwiska, a przecież cechą charakterystyczną (nawet definicyjną) przezwisk jest właśnie ekspresja.

Dziś formant -owicz utracił ekspresję. Najczęściej jest wykładnikiem nazw osobowych nosicieli cech sytuacyjnych, doraźnych, np. *mankowicz, majsterkowicz, urlopowicz, wczasowicz*. Jego „ucieczka” od początkowego etapu jest tak silna, że pojawiają się nawet nazwy na -owicz dla obiektów nieosobowych, por. *półkowicz, kompotowicz i obrusowicz* (chodzi o obiekty: film, owoc i tkaninę).

4. Historia polskich necessatywów

Jednym z przykładów na destrukcyjne skutki produktywności reguły słowotwórczej są odziedziczone z prasłowiańszczyzny tzw. necessatywa [Oesterreicher 1926]. Ich modelowa postać to dołączenie do imiesłowu biernego przedrostkowego *nie-*, co w efekcie dawało wartość 'niezdolny, niemożliwy, nie poddający się czynności wskazanej w podstawie słowotwórczej', zatem: *niepoznany* 'nie dający się zbadać, niemożliwy do zbadania, do poznania, niezgłębiony, niedocieczony'; *nieprzebadany* 'nie dający się rozumem pojąć, niemożliwy do zbadania i zrozumienia, niezrozumiały, niepojęty'; *nieprzemierzony* 'nie dający się zmierzyć, niezmierny'; *nieprzrównany* 'któremu nie można dorównać, niezrównany';

¹ Na temat historii polskich rzeczowników ekspresyjnych zob. Rejter 2006.

nierozłączony ‘nie dający się rozłączyć, rozdzielić, nierozłączny’. Domyślać się można, że wartość semantyczna ‘niemożność, niezdolność’ dla reguły słowotwórczej była w staropolszczyźnie tak silna, że wymóg wiązania morfemu *nie-* z imiesłowem biernym zostaje czasami uchylony. Pojawiają się derywaty z *nie-* na bazie imiesłówów innych niż bierne, por. (*niecierpiący*)¹ *niecierpiący* ‘niezdolny do cierpienia, (...)’, ‘trudny do zniesienia’²; (*nieobejrzący*) *nieobejrzący*, *nieobejrzący* ‘taki którego nie widać, którego nie można zobaczyć, niewidoczny, niewidzialny’; *nieruszający* ‘nieruchomy, nie zmieniający miejsca, nie dający się poruszyć’; *nieścigły* ‘nie dający się rozumem pojąć, niemożliwy do zrozumienia, niezrozumiały, niepojęty’. Co więcej, pojawiają się twory na *nie-* o znaczeniu ‘niemożliwy, niezdolny do wykonania wskazanej w podstawie czynności, nie poddający się tej czynności’ także w derywatach nieimiesłowowych, choć odczasownikowych, np. *niezawadny* ‘taki, któremu nie można zapobiec, nieuchronny, niechybny’; *nienabytny* ‘nie dający się odzyskać, odrobić, utracony’; *niepowiedny* ‘nie dający się wieść, prowadzić’; *nieprawny* ‘nie dający się opisać, niewypowiedziany, niewysłowiony’; *nieprzemierny* ‘nie dający się zmierzyć, niezmierzony, ogromny’; *nieprzemozny* ‘nieprzewyciężony, nie dający się przewyciężyć, niezwyknięty’; *nieprzenośny* ‘nie dający się oddzielić, poruszyć’; *nieskłonny* ‘nie dający się nagiąć, nachylić’; *niewybadliwy* ‘nie dający się zbadać, poznać, niepojęty, niezrozumiały’; *nieznamięnity* ‘nie dający się zbadać, niemożliwy do zbadania, niezgłębiany, niedocieczony’ (w sumie 19 przykładów, ale to dużo, jak na zbiór zachowany z pierwszych wieków polszczyzny pisanej)³.

Jednocześnie przez całą historię polszczyzny funkcjonował prefiks *nie-* o funkcji negującej wartość podstawy słowotwórczej. Budowane były w ten sposób antonimy i zapewne to było jednym z powodów, że pojawiają się u progu polszczyzny oponujące z necessatywami przymiotniki odczasownikowe z treścią: ‘zdolny, możliwy, poddający się czynności’. Oto one: *wypleciony* ‘dający się rozplątać, rozwikłać, rozwiązać’; *przetracony* ‘dający się przeniknąć’; *podkadzujący* ‘zdolny do wydzielania wonnego dymu’; *modlący*

¹ Pogrubioną czcionkę stosuję wtedy, gdy derywat prezentuje typ słowotwórczy inny niż rodem z klasy imiesłówów czasu przeszłego biernych.

² Przytaczam tylko definicje świadczące o wartości necessatywnej.

³ Pełny zestaw staropolskich necessatywów znajdzie Czytelnik w Kleszczowa 2003: 115–117.

‘dający się ubłagać, uprosić’; *ruszający* ‘dający się wprowadzić w ruch, ruchomy’¹; *jestny* ‘dający się jeść, jadalny’; *mierny*, *mierzny* ‘dający się zmierzyć, ...’; *połomny* ‘dający się nagiąć, tu do posłuszeństwa’; *przekupny* ‘dający się przekupić, sprzedajny’; *upokojny* ‘łatwo dający się przebłagać, dobrotliwy, łagodny’.

Dziś mamy tylko leksykalne ślady dawnej kategorii słowotwórczej, por. *niezrównana* (*rozkosz*), *nieoceniony* (*przyjaciół*), *niezliczony* (*tłum*), *niepojęta* (*sila*), *nieunikniony* (*wypadek*), *niezapomniany* (*widok*), *nieślychany* (*krętacz*). Nie znaczy to oczywiście, że Polak nie jest w stanie wyrazić treści ‘niezdolny, niemożliwy, nie poddający się czynności’. Czyni to jednak nie za pomocą reguły morfologicznej, a syntaktycznej: staropolską treść *nieogarniona tajemność boża* można wyrazić konstrukcją: *niemożliwa do poznania, niezgłębianą tajemnicą boską*.

Zakończenie

W referacie występowałam jako historyk języka. Moja propozycja dokumentowana jest materiałem historycznym, głównie z tego powodu, że mogłam poddać obserwacji typy wygasłe po okresie ożywionej produktywności, mogłam pokazać produktywność jako czynnik destabilizujący regułę językową. Chciałabym jednak mocno podkreślić, że problem destrukcyjnego działania produktywności równie dobrze można obserwować na materiale współczesnym. Nawet sama myśl takiego traktowania produktywności reguły powstała z obserwacji współczesnego języka. Otóż zetknęłam się kiedyś w restauracji z nazwą *świeżonka*. Łatwo było się domyślić, że wyraz został utworzony na wzór formacji: *golonka*, *święconka*, *wędzonka*, *mielonka*, *kiszonka*, *kwasonka* – wszystkie te wyrazy zostały utworzone na bazie imiesłówów, są to zatem formy odczasownikowe z morfemem *-ka*. Problem w tym, że Polacy zaczęli rozumieć je jako tworzone przez *-onka*, przy czym przyrostkowi temu przypisali znaczenie: ‘rodzaj mięsa’. I właśnie na zasadzie analogii do *golonka*, *wędzonka*, *mielonka* powstał wyraz *świeżonka*. Pogwałcone zostały reguły formalne, bo wyraz utworzony jest od *świeży*, zatem od przymiotnika.

Rozpatrywane w referacie problemy mają wartość prognostyczną. Jeżeli dziś jakaś reguła ożywia się, warto przypatrzeć się „wyrwom”, odstępstwom

¹ Tu opozycja jest wyraźna, bo odnotowano derywaty: *ruszający* i *nieruszający* (*imienie*) ‘majątek ruchomy i nieruchomy’.

od tej reguły. To sygnały, że coś nowego dzieje się w języku. Że po okresie rozprężenia nastąpi zmiana językowa, bo wyjątki doprowadzą do rozpadu reguły.

W poszukiwaniach najważniejszych narzędzi interpretacji naukowej są dwie drogi szukania analogii. Można wyjść od najprostszego modelu, najbardziej klarownego (zwykle o małej ilości porządkowanych faktów), szukając izomorficznych zjawisk na poziomach bardziej skomplikowanych. Można też próbować rozwiązywania mocno skomplikowanych kwestii, wtedy prostsze poziomy łatwo wpisują się w zaproponowane uogólnienia. Proponowane przez strukturalistów-diachroników modele zmian językowych zasadzały się w głównej mierze na faktach fonologicznych i fleksyjnych. Procedury te w małym stopniu przystawały do materiału słowotwórczego. W artykule odwracam procedurę. Punktem wyjścia jest reguła słowotwórcza, która interpretowana jest jako nieliniowy układ dynamiczny. Staralam się pokazać samorzutne porządkowanie się mocno rozproszonych układów, przy czym za hierarchicznie nadrzędną przyjąłam systemową produktywność modelu (nie lekceważąc innych czynników!). Taki sposób interpretacji łatwo przystawić do o wiele prostszego poziomu fleksyjnego. Ale to już temat innego artykułu.

SŁOWNIKI WRAZ ZE STOSOWANYMI SKRÓTAMI

- SB** – Brückner A., *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Warszawa 1927.
L – Linde S. B., *Słownik języka polskiego*. Warszawa 1807–1814.
SXVII/XVIII – *Słownik języka polskiego SXVII i I. połowy XVIII wieku*. Red. K. Siekierska. T. 1, z. 4. Kraków 2001.
SXVI – *Słownik polszczyzny XVI wieku*. Red. M. R. Mayenowa. T. 1–31. Wrocław–Warszawa–Kraków 1966–2004.
SStp – *Słownik staropolski*. Red. S. Urbańczyk. T. 1–11. Wrocław–Warszawa–Kraków 1953–2002.
Słownik staropolskich nazw osobowych. Red. W. Taszycki. T. 1–7. Wrocław 1965–1987.

LITERATURA

- Bernstein 1985: S. Bernstein, *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich. Alternacje. Tematy imienne*. Tłum. J. Wawrzyńczyk. Warszawa (oryginał: Очерк сравнительной грамматики славянских языков, 1974).

- Cieślíkowa 1993: *Indeks a tergo do Słownika staropolskich nazw osobowych*. Red. A. Cieślíkowa i M. Malec. Kraków.
- Dobrzyński 1974: W. Dobrzyński, *Z badań nad rozwojem polskich deminutywów. I. Historyczny rozwój rzeczowników z formantem „-ę” na tle słowiańskim*. Wrocław.
- Dokulil 1979: M. Dokulil, *Teoria derywacji*. Przeł. A. Bluszcz, J. Stachowski. Wrocław (oryginał: Teorie odvozování slov. Praha 1962).
- Jadacka 2001: H. Jadacka, *System słowotwórczy polszczyzny (1945–2000)*. Warszawa.
- Janowska 2007: A. Janowska, *Polisemia staropolskich czasowników. Źródła, swoistość, konsekwencje*. Katowice.
- Kleszczowa 1998: K. Kleszczowa, *Kategoria słowotwórcza nomina loci w perspektywie historycznej*. [W:] *Prace Językoznawcze*. T. 25: *Studia historycznojęzykowe*. Katowice, s. 83–95.
- Kleszczowa 2003: K. Kleszczowa, *Staropolskie derywaty przymiotnikowe i ich perspektywiczna ewolucja*. Katowice.
- Kleszczowa 2007: K. Kleszczowa, *Kategoryzacja i dekategoryzacja w ewolucji polskiego słowotwórstwa*. W: *Sprachliche Kategorien und die Slawische Wortbildung*. Herausg. von H. Burchardt und A. Nagórko. Hildesheim – Zürich – New York, 419–431.
- Kleszczowa 2008: K. Kleszczowa, *Relacja antonimii w polskim słowotwórstwie*. В: Словообразуване и лексикология. Десета Международна конференция на Комисията по славянско словообразуване при Международния комитет на славистите. София.
- Österreicher 1926: H. Österreicher, *Imiesłów bierny w języku polskim*. Kraków.
- Rejter 2006: A. Rejter, *Leksyka ekspresywna w historii języka polskiego. Kulturowo-komunikacyjne konteksty potoczności*. Katowice.
- Satkiewicz 1969: H. Satkiewicz, *Produktywne typy słowotwórcze współczesnego języka polskiego*. Warszawa.
- Kleszczowa 1996: *Słowotwórstwo języka doby staropolskiej. Przegląd formacji rzeczownikowych*. Red. K. Kleszczowa. Katowice.
- Szczyszek 2006: M. Szczyszek, *Derywaty z przyrostkiem -owicz w języku polskim (doba nowopolska)*. Poznań.
- Waszakowa 1993: K. Waszakowa, *Słowotwórstwo współczesnego języka polskiego. Rzeczowniki z formantami paradygmatycznymi*. Warszawa.
- Zajda 2001: A. Zajda, *Studia z historii polskiego słownictwa prawniczego i frazeologii*. Kraków.
- Богатова 1958: Г. А. Богатова, *Из истории древнерусских существительных со старой основой на -ę*. Вестник МГУ. Ист.-филол. серия, № 2.

РЕЗЮМЕ

Кристина Клещикова

ДЕСТРУКТИВНІ НАСЛІДКИ ПРОДУКТИВНОСТІ СЛОВОТВІРНИХ ЗНАКІВ І ПРАВИЛ

Методологічну основу доповіді становить популярна нині в природничих науках теорія детерміністичного хаосу. Мову розглядають як нелінійну динамічну систему, а мовну зміну – як спонтанне впорядкування надмірного відхилення від правила (хаосу). Увагу лінгвіста при цьому зосереджено на чинниках, які дестабілізують порядок. Їх закладено вже в самій природі мовного знака (розмитість його значення), проте їх супроводжують ще й порушення на різних рівнях мови (ендогенні чинники) або порушення, викликані зовнішніми причинами (екзогенні чинники). У словотворенні однією з причин дестабілізації є зростання продуктивності категорії чи словотвірного типу. Під дією правила (системної продуктивності, за Докулілом) у нових одиницях (емпірична продуктивність) з'являються незначні, зазвичай непомітні для носіїв мови змістові зсуви. Вони призводять до розширення семантичного простору. Внаслідок цього виникає додаткова мотивація одиниць, яка відкриває шлях до їх мотивації іншими частинами мови, постають супровідні елементи, на базі яких народжується новий складний формант. Якщо до названих чинників, що дестабілізують словотворчу модель, додати полісемію словотворчих основ, їх регулярну полімотивацію, звукову подібність морфем, яка спричинює їх вторинні асоціації, то мовна зміна постане явищем неунікальним. Крім того, нове правило ніколи не виступає в «чистому» вигляді, що також стимулює майбутні відхилення від нього.

Кристина Клещикова

ДЕСТРУКТИВНЫЕ ПОСЛЕДСТВИЯ ПРОДУКТИВНОСТИ СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ЗНАКОВ И ПРАВИЛ

Методологической основой доклада является популярная сегодня в естественных науках теория детерминистического хаоса. Язык рассматривается как нелинейная динамическая система, а языковое изменение – как спонтанное упорядочение чрезмерного отклонения от правила (хаоса). Внимание лингвиста при этом сосредоточено на факторах, дестабилизирующих порядок. Они заложены уже в самой природе языкового знака (размытость его значения), но им сопутствуют еще и нарушения на разных уровнях языка (эндогенные факторы) либо нарушения, вызванные внешними причинами (экзогенные факторы). В словообразовании одной из причин дестабилизации является рост продуктивности категории или словообразовательного типа. Под действием правила (системной

продуктивности, по Докулилу) в новых единицах (эмпирическая продуктивность) появляются незначительные, обычно незаметные для носителей языка смысловые сдвиги. Они приводят к расширению семантического пространства. В результате возникает дополнительная мотивация единиц, открывающая путь к их мотивации иными частями речи, появляются сопутствующие элементы, на базе которых рождается новый сложный формант. Если к факторам, дестабилизирующим словообразовательную модель, добавит полисемию словообразовательных основ, их регулярную полимотивацию, звуковое подобие морфем, вызывающее их вторичные ассоциации, языковое изменение предстанет явлением неизбежным. Кроме того, новое правило никогда не выступает в «чистом» виде, что также стимулирует будущие отклонения от него.

ПИТАННЯ ДЛЯ ДИСКУСІЇ

1. Czy zaproponowany w artykule sposób odróżnienia Dokulil'owskiej produktywności systemowej od produktywności empirycznej jest przekonujący?
2. Czy zaprezentowana propozycja oglądu faktów słowotwórczych może być przydatna w studiach nad współczesnym językiem?
3. Bez względu na stosunek do prób wpisania słowotwórstwa do kognitywizmu stwierdzić trzeba, że strukturalizm w słowotwórstwie dobiega końca – opisy są pełne, można co najwyżej je uzupełniać obserwacjami neologizmów. Stawia to derywatologów wobec nowego wyzwania. Na ile moja propozycja podsuwa inne myślenie o słowotwórstwie współczesnego języka?
4. Czy proponowana w artykule zmiana optyki (obserwacja odstępstw od reguły, a nie regularnych przejawów jej realizacji) może być przydatna w prognozowaniu lingwistycznym?
5. Czy zaprezentowaną propozycję oglądu faktów słowotwórczych można wykorzystać w studiach porównawczych?
6. Czy zaproponowana próba aplikacji teorii chaosu deterministycznego daje szansę na pogłębienie interpretacji faktów słowotwórczych?

Алексей А. Кретов, Инна А. Меркулова

(Воронежский государственный университет, Воронеж, Россия)

ДИНАМИКА И УСТОЙЧИВОСТЬ В ЛЕКСИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ СЛАВЯНСКИХ ЯЗЫКОВ *

В лексико-семантической системе языка имеются ядро и периферия. Получить лексико-семантическое ядро словаря, как показывают исследования [Титов 2002, 2004], позволяет параметрический анализ словарей. Параметры отбора ядерных слов: функциональный – длина слова, синтагматический – ширина сочетаемости, парадигматический – размер синонимического ряда, эпидигматический – количество значений.

Объект исследования – малые инославянско-русские словари, информация которых в случае необходимости дополняется информацией больших двуязычных словарей или одноязычных славянских словарей (см. Список словарей). Предмет исследования – параметрические ядра славянских языков. Метод исследования – параметрический анализ лексики в версии В. Т. Титова [Титов 2002, 2004]. Цель исследования – анализ устойчивости и динамики в лексико-семантических системах славянских языков. Достижение цели предполагает решение ряда задач: исследование динамики и устойчивости славянской лексики в функциональном, синтагматическом, парадигматическом, эпидигматическом аспектах, а также исследование динамики и устойчивости малых парадигматических ядер славянских словарей.

1. Динамика и устойчивость в функционировании славянской лексики (длина)

Функциональный аспект лексики принято оценивать по (абсолютной или относительной) частоте появления слова в тексте. Эта оценка зависит от содержания текста, которое, в свою очередь, через создателя и адресатов привязано ко времени и месту. Более объективна косвенная оценка функциональной активности слова по его длине, предложенная В. Т. Титовым [Титов 2002; 2004], основывающаяся на зависимости длины слова от его частотности, выявленной Дж. К. Ципфом [Zipf 1949; 1965].

* Исследование осуществлено при поддержке Российского гуманитарного научного фонда (РГНФ), проект 07-04-00036а.

Проанализируем функциональное ядро лексики славянских литературных языков, ориентируясь, прежде всего, на данные о длине слова в инославянско-русских словарях.

Таблица 1.1. Распределение слов по длине в словарях славянских языков

Звуков	макд	бел	слви	укр	рус	чеш	слвц	серб	пол	болг	стслв	полаб
1	9	2	6	1	6	8	9	6	3	12	0	0
2	85	11	7	1	29	85	29	36	33	44	1	2
3	552	103	249	152	283	339	269	323	209	253	28	105
4	1705	359	638	495	628	731	585	673	564	709	339	406
5	3791	1058	1308	1055	1319	1544	1358	1268	1057	1278	524	673
6	4979	1575	1724	1462	1571	1730	1621	1431	1353	1384	873	577
7	5451	2092	2014	1753	1763	2006	1863	1560	1505	1502	1094	408
8	5196	2116	2147	2001	1514	1711	1719	1538	1490	1328	1316	303
9	4266	1954	1740	1767	1274	1274	1282	1194	1136	967	1244	158
10	2721	1549	1331	1454	955	887	930	800	852	688	909	77
11	1573	1059	771	1086	745	451	488	518	627	367	584	19
12	735	660	462	609	493	222	274	222	369	218	304	8
13	286	382	207	349	318	113	122	108	216	76	167	4
14	118	208	72	171	208	67	67	52	127	56	80	
15	60	93	30	60	114	19	29	17	67	20	52	
16	12	30	5	26	57	6	13	5	42	9	25	
17	5	14	2	13	22	2	3	1	12	3	13	
18	8	4	1	6	13	2	2		3	3	8	
19	0	1	1	3	8		1		2	3	5	
20	2	2	1	0	4				1	2	1	
21	0		1	2	3						2	
22	0			1								
23	1											
Сумма	31555	13272	12717	12467	11327	11197	10664	9752	9668	8922	7569	2740

Примечание. Далее приняты следующие сокращения наименований языков: **макд.** – македонский, **бел.** – белорусский, **слви.** – словенский, **укр.** – украинский, **рус.** – русский, **чеш.** – чешский, **слвц.** – словацкий, **серб.** – сербский, **пол.** – польский, **болг.** – болгарский, **стслв.** – старославянский, **полаб.** – полабский

Исследования показывают, что большие словари размыывают длину слова как типологическую характеристику языка, т.к. разрастаются в основном за счёт иносистемных слов или за счёт словосочетаний, оформленных как одно слово. Для типологической характеристики лексики по длине пригодно малые и средние словари. В них специфика лексико-семантической системы данного языка представлена в более чистом виде. Для характеристики словаря по функциональному параметру опти-

мальными являются словари объёмом в 8–12 тыс. слов и наименее информативными – большие.

Исходя из этих соображений, мы и осуществили отбор словарей для сопоставительного анализа. Соотношение их объёмов представлено в последней строке табл. 1.1. Как видим, за двумя исключениями, привлекаемые словари относятся к малым (между 5 и 15 тыс. слов). По необходимости полабский язык представлен словарём сверхмалого типа, а македонский язык – словарём среднего типа. При этом следовало бы воспользоваться новым македонским словарём [МРС-2003] вместо морально устаревшего МРС-1963, но и этот выбор вынужден: авторы не имеют электронной версии нового македонско-русского словаря, электронная же версия МРС-1963 создана ими до выхода в свет новых македонско-русских словарей. Распределение слов по длине (в сопоставимых относительных величинах) представлено в табл. 1.1.

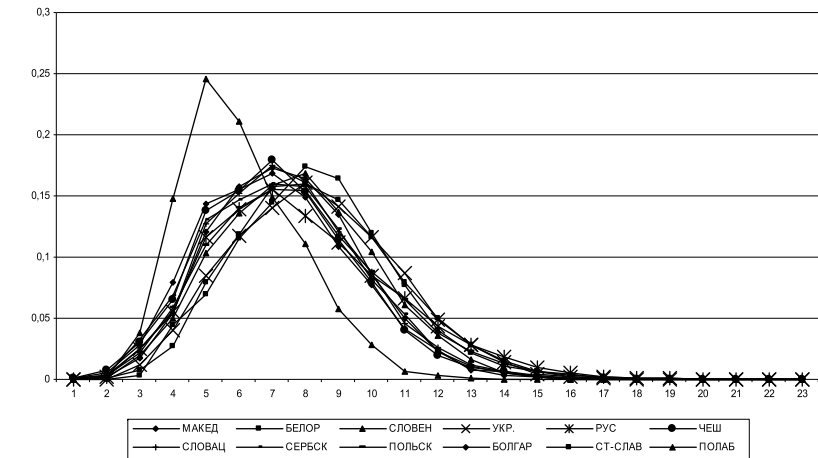

Рис.1.1. Распределение слов по длине (в звуках) в славянских словарях

Лишь в полабском максимум приходится на слова длиной в 5 звуков. В остальных языках он приходится на 7 звуков (македонский, русский, чешский, словацкий, сербо-хорватский, польский, болгарский) или на 8 звуков (белорусский, словенский, украинский, старославянский). Как свидетельствует предварительный анализ русских словарей разного объёма, различие между этими величинами не принципиально. Графически

распределение слов по длине в славянских словарях представлено на рис. 1.1. В целом распределения в славянских словарях сходны. Выделяется лишь полабский материал в силу своей малочисленности и разговорной природы.

Рассмотрим интегральную и типологически значимую величину – Среднюю длину слова в словаре данного языка. Для анализируемых славянских языков она такова:

бел	стслв	укр	рус	пол	слвн	макд	слвц	серб	чеш	болг	полаб
8,35	8,30	8,27	7,91	7,81	7,77	7,47	7,44	7,33	7,21	7,19	6,06

Средней длине слова в полабском языке не следует особо доверять в силу бедности материала. Несмотря на малый объём словаря, средняя длина старославянского слова больше, чем средняя длина македонского слова по данным самого большого из рассмотренных словарей. Это самое надёжное свидетельство того, что македонское слово в среднем уменьшилось в длине по сравнению со старославянским. Интересно и то, что, кроме старославянского языка, в числе языков с максимальной средней длиной слова оказались все восточнославянские. Расхождения в размерах всех словарей, кроме македонского и полабского, не столь велики, чтобы этот параметр мог влиять на среднюю длину слова.

Средняя длина слова уверенно делит живые славянские языки на северные: восточнославянские с польским и южные: южнославянские с чешским и словацким. Такое деление имеет под собой серьёзное историко-лингвистическое основание.

Если (в значительной степени условно) принять старославянский язык за точку отсчёта, можно проследить, в каком направлении и в какой степени эволюционировала средняя длина слова в славянских языках.

бел	стслв	укр	рус	пол	слвн	макд	слвц	серб	чеш	болг	полаб
0,1	0	-0,03	-0,4	-0,5	-0,5	-0,8	-0,9	-1	-1,1	-1,1	-2,2

Учитывая различия в объёмах словарей-источников, рост средней длины белорусского слова по сравнению со старославянским представляется условным, тогда как сокращение длины славянских и особенно – южнославянских языков (с примыкающими к ним чешским и словацким) представляется несомненной реальностью. При этом словенский язык оказывается своего рода промежуточным звеном, соединяющим северно- и южнославянские языки. Контраст между средней длиной слова в ста-

рославянском и полабском словарях, кроме указанных выше причин, обусловлен ещё и контрастом между письменным литературным языком и устным языком повседневного общения, каким и являлся полабский на момент его фиксации.

Исследуем устойчивость и изменчивость лексико-семантических систем славянских языков на материале слов длиной в 2 и 3 звука. Объект нашего анализа – только существительные, прилагательные и глаголы. Отсеиваются также онимы – этнонимы и прочие, а также – поздние заимствования: галлицизмы и прочие романизмы, заимствования из английского, немецкого и других германских языков, тюркизмы, эллинизмы и т.д. Для обеспечения сопоставимости материала современных языков и старославянского из последнего взяты слова длиной в 4 звука, содержащие редуцированные (Ъ, Ъ). Общее количество анализируемых слов в 11 анализируемых славянских словарях – 2014.

Поскольку нас интересует устойчивость лексико-семантических систем, выделим те случаи, когда форма и значение слов остались неизменными. При этом неизменность формы понимается как генетическое тождество морфемного состава слова, а неизменность содержания – как тождество или близость дефиниций этих слов в инославянско-русском словаре. Изменение значения у слова или передача того же значения другим словом (синонимом) считается проявлением динамики лексико-семантической системы. Динамика же фонетической системы при анализе лексико-семантических процессов во внимание не принимается – «выносятся за скобки».

В рассматриваемом интервале одно и то же слово может встретиться не более 11 раз (по числу анализируемых языков), как, например, самые устойчивые слова рассматриваемого интервала – *дом* и *рог* (см. табл. 1.2). Приведём список остальных дву-, трёхзвучных слов, встречающихся в 6 и более языках (в качестве примера даются русские слова, в противном случае – язык слова-примера указывается). В 9 словарях-источниках: *ряд I* ‘ряд’, *дым* ‘дым’, *день* ‘день’, *бог* ‘бог’, *око* ‘глаз’, *зуб* ‘зуб’, болг. *ида I* ‘идти’ (в данном и некоторых других случаях сказан формальный подход к выделению корпуса кратких слов: в русском языке словоформа *идти* состоит из четырёх звуков), *нож* ‘нож’; в 8 словарях-источниках: *бой* ‘бой’, бел. *рэч* ‘вещь’, *лед* ‘лёд’, *лук* ‘лук’ (оружие), *мак* ‘мак’, *мед* ‘мёд’, *ночь* ‘ночь’, *печь* ‘печь, печка’, *сон* ‘сон’, *суд* ‘суд’, *сын I* ‘сын’; в 7 словарях-источниках: *бег II* ‘бег’, *бить* ‘бить’, *бок* ‘бок’, *бык*

‘бык’, *вид I* ‘вид’, *вол* ‘вол’, *дно* ‘дно’, *дух* ‘дух’, *зло* ‘зло’, *имя* ‘имя’, бел. *кош* ‘корзина’, *лес* ‘лес’, *меч* ‘меч’, *мыть* ‘мыть’, *нос* ‘нос’, *пол III* неизм. ‘пол, половина’, *пот* ‘пот’, *рак I* ‘рак зоол.’, *сол* ‘соль’, бел. *кут* ‘угол’, *шво* ‘шов’, *шум* ‘шум’; в 6 словарях-источниках: *бич* ‘бич’, *боб* ‘боб’, *век* ‘век’, *дать* ‘дать’, *дуб* ‘дуб’, *еж* ‘ёж’, *кус* ‘кусок’, *лев* ‘лев’, *лен I* ‘лён’, *мех* ‘мех; мешок’, *мышь* ‘мышь’, *ось* ‘ось’, *пить* ‘пить’, *раб* ‘раб’, *речь* ‘речь’, *род* ‘род’, макд. *лаг* ‘роща’, *сад* ‘сад’, *сок* ‘сок’, макд. *тек II* ‘течение’, *ухо* ‘ухо’, *шить II* ‘шить’, *юг* ‘юг’.

Таблица 1.2. Сила связи между лексиконами славянских словарей (слова длиной в 2–3 звука)

Язык	макд	рус	стелв	серб	пол	болг	слвц	укр	чеш	слвн	бел
макд	1,000	0,334	0,320	0,552	0,276	0,681	0,361	0,357	0,379	0,440	0,154
рус	0,334	1,000	0,320	0,321	0,489	0,506	0,440	0,675	0,421	0,280	0,404
стелв	0,320	0,320	1,000	0,288	0,270	0,416	0,295	0,279	0,368	0,240	0,173
серб	0,552	0,321	0,288	1,000	0,282	0,440	0,325	0,273	0,337	0,427	0,115
пол	0,276	0,489	0,270	0,282	1,000	0,271	0,386	0,344	0,411	0,267	0,365
болг	0,681	0,506	0,416	0,440	0,271	1,000	0,277	0,292	0,284	0,333	0,154
слвц	0,361	0,440	0,295	0,325	0,386	0,277	1,000	0,292	0,621	0,200	0,154
укр	0,357	0,675	0,279	0,273	0,344	0,292	0,292	1,000	0,295	0,200	0,346
чеш	0,379	0,421	0,368	0,337	0,411	0,284	0,621	0,295	1,000	0,133	0,096
слвн	0,440	0,280	0,240	0,427	0,267	0,333	0,200	0,200	0,133	1,000	0,058
бел	0,154	0,404	0,173	0,115	0,365	0,154	0,154	0,346	0,096	0,058	1,000
Слов	359	311	250	212	174	166	166	154	95	75	52

Особый интерес представляет Индекс связи между лексиконами, поскольку он позволяет количественно оценить близость лексиконов славянских языков.

Как получены приведённые выше индексы? Мы исходим из того, что если, например, нам встречаются рус. *тын* ‘тын, плетень, забор’ и укр. *тин* м ‘тын, плетень, забор’, то это свидетельствует о наличии одной связи между лексиконами русского и украинского языков. Если же нам встречаются рус. *мах* ‘мах, размах’, укр. *мах* ‘мах, размах’, макд. *мав* ‘мах, размах’, то это уже свидетельствует о наличии связи в трёх парах языков: русского с украинским, русского с македонским и македонского с украинским. Аналогичным образом можно определить наличие связей для слов, встречающихся в 4 и более языках. Сложив все связи между парами языков и разделив их на число слов в меньшем множестве, мы получаем Индекс связи лексиконов (разумеется, только на привлекаемом к анализу множестве лексем). Последняя оговорка должна предостеречь

читателя от соблазна распространить полученные результаты на отношения словарей и языков в целом.

Между тем, даже значения индекса связи, полученные на ограниченном множестве, выглядят довольно правдоподобно.

Македонская лексика теснее всего связана с болгарской, сербской и словенской, а слабее всего – с белорусской и польской. Русская лексика имеет тесные связи с украинской и болгарской и слабее всего – со словенской. Старославянская лексика теснее всего связана с болгарской, македонской и русской и менее всего с лексикой белорусского литературного языка, созданного на народной, а не на церковнославянской основе, и словенского языка, носители которого не связаны через православие со старославянским языком. Особенно интересен факт отмеченности связи старославянской лексики с чешской, что на фоне ярко выраженных связей чешского языка с южнославянскими заставляет вспомнить о «южнославянском поведении» чешского языка в группах **tort–tolt**. Сербский язык тесно связан с македонским, болгарским, словенским и чешским (!) и слабо – с белорусским, украинским и польским. Польский лексикон самую сильную связь имеет с русским, а не с чешским (второе место), как следовало бы ожидать. Полагаем, что это вполне коррелирует с принадлежностью русского языка севернославянской группе, а чешского – южнославянской группе языков. То, что мы сознательно устранили из рассмотрения поздние заимствования, позволило обнаружить ранние отношения славянских языков, коррелирующие со свидетельствами фонетического уровня. После русского следуют вполне ожидаемые связи: с чешским, словацким, белорусским и украинским. Для болгарского лексикона самая сильная связь – с македонским, на втором месте – с русским, и лишь затем – с сербским и старославянским. Следует сказать, что болгарский – один из двух литературных языков, для которого лексическая связь со старославянским является отмеченной. Вторым таким языком является чешский. Словацкая лексика ближе всего к чешской, на втором месте – русская, на третьем – польская, а на четвертом – несколько неожиданно – македонская. Украинский лексикон близок к русскому, за которым следует... не белорусский и не польский, а – македонский. Максимальная близость чешского языка к словацкому естественна, на втором же месте по близости оказывается не польский (он на третьем), а русский. Следующие места занимают южнославянские языки: македонский, старославянский и чешский. Наличие старославянского языка сре-

ди лексически близких языков указывает не только на южнославянские связи чешского языка, но и на наличие исторической преемственности между старославянским и литературным чешским языком. Самые сильные связи у словенского языка с македонским, сербским и болгарским, но в числе отмеченных также связи с севернославянскими языками: русским и польским. Белорусская лексика ближе всего к русской, польской и украинской. Знающие историю белорусского народа и географическое расположение Белоруссии такому набору связей не удивятся).

В нашем изложении к отмеченным мы относили связи со значением выше среднего для данного языка. Поскольку среднее значение индекса связи для языка указывает силу его интегральной лексической близости для данного набора языков, целесообразно рассмотреть его отдельно: рус 0,41897, макд 0,38543, болг 0,36540, пол 0,33595, серб 0,33587, укр 0,33539, слвц 0,33514, чеш 0,33453, стслв 0,29694, слвн 0,25777, бел 0,20192. Среднее значение индекса связи по длине СрИндСвДл для всех славянских языков – 0,32757. К нему близки польский, сербский, украинский, словацкий и чешский языки. Ниже этой границы, относящей языки к периферии, располагаются словенский и белорусский языки. Причём, низкий индекс белорусской лексики, по-видимому, характеризует не столько сам язык, сколько словарь-источник в исследованном интервале лексики. Выше среднего имеют индекс болгарский, македонский и русский языки. Учитывая восточно-южнославянскую двуприродность русского литературного языка, его максимальный индекс, обеспечивающий широкие связи как с северно-, так и с южнославянскими языками, представляется закономерным.

2. Динамика и устойчивость в синтагматических связях славянской лексики

Непосредственная информация о богатстве синтагматики слов в двуязычных словарях отсутствует. Косвенным показателем богатства синтагматических связей славянской лексики является количество фразеологизмов, имеющих в заромбовой части словарной статьи. Как показывает практика, малые словари зачастую весьма “скупы” используют заромбовую часть, поэтому для некоторых языков приходилось привлекать информацию из большого двуязычного или фразеологического словаря (см. прилагаемый список источников). Соотношение количества фразеологизмов в славянских языках и слов в их составе отражено в табл. 2.1.

Таблица 2.1. Распределение слов по числу фразеосочетаний

ФС	рус	укр	бел	чеш	слов	пол	серб	словн	макд	болг	стелв
30	1	2	1								
27	1	1	1								
26	2	2				1					
20	1	5	2								
19	1	7	2								
18	1	6	1			1					
17	2	7	2	1							
16		7	2	2							
15	1	8	1					1			
14	5	8		1				1			
13	1	9	5			1		1		1	
12	2	12	10			2					1
11	4	17	6	1					1	3	1
10	8	19	6	2		2	1	1	0	2	
9	5	30	12	5	1	5		3	0	1	
8	10	34	10	6		3	3	3	2	4	1
7	14	43	14	8	1	5	1	10	1	13	3
6	24	67	32	10	7	8	3	10	6	9	5
5	34	97	35	19	17	18	3	28	10	27	5
4	70	139	64	42	40	27	13	63	8	66	13
3	148	260	113	74	111	55	49	150	40	154	44
2	356	571	261	146	441	113	144	534	65	412	84
1	1476	1947	804	635	1459	399	811	2047	547	1625	610
0	36028	19939	13177	10242	8589	9013	8726	9966	30961	6596	7184

В русском языке наибольшую фразеологическую активность имеют слова *рука* (30 ФС). В украинском 122 фразеологизма образует слово *око* ‘глаз’. В белорусском языке 76 фразеологизмов имеет слово *рука*. В чешском языке 17 фразеологизмов имеет слово *černý* ‘черный’. В словацком языке слово со значением *иметь* входит в 9 фразеосочетаний. В польском языке: *czas* ‘время’ (26 ФС). В сербском языке слово со значением *ряд* имеет 8 фразеологизмов. В македонском языке – *дава* ‘давать, отдавать’ (11 фразеологизмов). В словенском языке лидирует слово *leto* ‘год’ – 15 фразеологизмов. В болгарском языке существительное *време* ‘время’ имеет 11 фразеологизмов. В старославянском языке по синтагматическому параметру лидируют слова *быть*, *время*, *мал*.

Таким образом, можно подсчитать суммарный синтагматический вес славянских слов: *рука* 10,967, *дать* 10,888, *час* 10,69, *иметь* 10,669, *голова* 10,522, *время* 9,885, *глаз* 9,777, *ряд* 8,813, *год* 8,799, *быть* 7,688, *черный* 4,945 (см. табл. 2.2). Обратим внимание на то, какие же слова из этого списка вошли в малые ядра славянских языков, отобранные по 4 параметрам. Больше всего слов имеется в ядре старославянского языка

– 6 (слова со значениями ‘быть’, ‘время’, ‘год’, ‘рука’, ‘голова’, ‘иметь’). Далее следует русский язык, в ядре которого 4 слова из данного списка (*дать*, *час*, *быть*, *время*). Македонский и сербский имеют по 3 слова со значениями ‘черный’, ‘ряд’, ‘иметь’ и ‘ряд’, ‘время’, ‘час’, соответственно. По одному слову в польском и украинском языках, и совсем нет в ядре слов из данного списка в болгарском и словацком языках.

Таблица 2.2. Стратификация слов с максимальным синтагматическим весом в славянских языках

Лексема	макд	бел	словн	укр	рус	чеш	слов	серб	пол	болг	стелв
Рука	1,000	1,000	0,996	1,000	1,000	1,000	0,998	0,999	0,999	0,996	0,980
Дать, давать	1,000	1,000	0,996	0,999	0,995	1,000	0,999	0,978	0,934	0,997	0,991
Час	0,996	1,000	0,998	0,998	0,998	0,972	0,805	0,998	0,934	0,993	0,998
Иметь	0,979	0,997	1,000	0,930	0,982	0,915	1,000	0,978	0,987	0,999	0,904
Голова	1,000	1,000	0,998	1,000	1,000	0,999	0,805	0,895	1,000	0,922	0,904
Время	0,996	-	1,000	0,997	1,000	0,998	0,994	0,998	1,000	1,000	0,904
Глаз	1,000	1,000	0,979	1,000	0,999	0,998	0,983	0,993	-	0,922	0,904
Ряд	1,000	-	0,991	0,986	0,982	-	0,983	1,000	0,975	0,993	0,904
Год	-	0,984	1,000	0,992	0,991	0,915	0,998	0,998	0,999	0,922	-
Быть	-	-	1,000	0,999	0,997	-	0,942	0,895	0,934	0,922	1,000
Черный	-	0,996	-	0,964	0,998	1,000	-	-	-	0,986	-

Наш материал наталкивает на предположение, что ядро славянской фразеологии было заложено еще в старославянский период и унаследовано языками, имеющими с ним преемственность письменной традиции. С этой точки зрения нуждаются в серьёзной проверке свидетельства болгарского словаря-источника.

3. Динамика и устойчивость в парадигматических связях славянской лексики

Вхождение слов в многочисленные синонимические ряды является системным показателем парадигматических связей лексических единиц. Эта информация может быть извлечена из двуязычных словарей в результате анализа дефиниций: количественного, описанного В. Т.Титовым [Титов 2004] или позиционного, предложенного несколько позднее [Кретов, Титов 2006]. Суть обоих подходов состоит в максимальном использовании информации, содержащейся в двуязычных словарях.

При позиционном анализе, применяемом нами, синонимами признаются слова, если дефиниции каких-то из их значений совпадают полностью или в начальной части (например, в первых трёх полных значениях). Если главная идея, на которой основан параметрический анализ

лексики, состоит в кумулятивной организации словаря: по мере продвижения от периферии к ядру устойчивость лексико-семантической системы увеличивается, то логично предположить, что это распространяется и на устройство синонимии. Распределение синонимических рядов в инославянско-русских словарях (методом позиционного анализа дефиниций) представлено в табл. 3.1.

Таблица 3.1. Распределение синонимических рядов в славянских языках

Колич. синонимов	Количество рядов										
	рус	укр	бел	чеш	слвц	пол	серб	слви	макд	болг	стслв
46	1										
44	1										
36	1	6									
35	1	12									
33	1	4									
32	1	8									
28	1	10									
27	5	24									
26	1	16									
24	1	17									
23	3	21									
22	3	28									
21	4	22									
20	4	29									
19	11	46									
18	4	59									
17	9	64									
16	21	79									
15	11	97									
14	24	93									
13	33	145									
12	41	160									
11	47	220									
10	76	261									
9	77	278							1		
8	138	412						8	6		
7	194	467		1				14	7		
6	319	659						56	26		6
5	551	864	1	5			2	105	48		21
4	841	1128	6	30	5	5	16	288	172	2	38
3	1391	1376	51	153	71	52	134	882	643	35	200
2	1368	1260	692	973	708	590	1008	3240	3297	458	899
1	27933	5855	13366	8856	9561	8746	9015	11543	26512	7445	7645

Системный вес лексических значений, объединяющих синонимические ряды, убывает по мере убывания их размерности. Например, синонимический ряд, объединяющий девять слов, в македонском словаре всего один, а синонимических рядов, состоящих из двух слов – 3297. Чем важнее функция в системе, тем надёжнее она дублируется, чем важнее то или иное значение для носителей языка, тем больше синонимов оно имеет. Следовательно, размерность синонимического ряда может быть мерой важности данного значения для носителей данного языка. На какие же значения в качестве самых важных для носителей славянских языков указывают наши словари-источники? Представим информацию по первым двум полнозначным словам, находящимся в “верхушке” парадигматических ядер славянских языков. Самый многочисленный синонимический ряд можно назвать доминантным значением, а второй – вице-доминантным.

Для русского языка это значение ‘умереть’, объединяющее 46 синонимов; вице-доминанта – ‘ударить’ (44 синонима). Для украинского языка значение ‘бить’ (79 синонимов); на втором месте сразу два глагола: *охоплювати* (‘охватывать, обнимать’) и *сказати* (‘сказать’), имеющие по 63 синонима. Для белорусского языка – это значение ‘усталость, утомление’; на втором месте ряд со значением ‘натрудить’. Для чешского – доминантным является значение ‘отрезать’. Для словацкого языка вверху оказались сразу 5 синонимических рядов, которые содержат по 4 слова. Их объединяют значения: ‘движение’, ‘ездить’, ‘рабочий’, ‘упасть’, ‘центр’. Сходная ситуация характеризует польский язык. 3 ряда по 4 синонима: ‘жидкий’; ‘нарушать’; ‘удар’. Для сербского словаря первые полнозначные слова, образующие синонимические ряды из четырех слов, имеют значения ‘вырасти’ и ‘кудрявый’. Правда, в обоих случаях перед нами не синонимы, а словообразовательные варианты. Для словенского языка лидирует слово ‘охватывать’, входящее в дефиниции 8 слов. Далее следует ряд, объединенный дефиницией ‘охватить’. Для македонского языка 12 синонимов объединяет доминанта ‘сходить с ума’. По крайней мере, 6 различных корней в этом ряде представлены. Для болгарского языка первые места занимают ряды со значением ‘окружать’ и ‘окружить’ – 3 разных корней. Для старославянского языка – значения ‘больной’, ‘единосущный’, ‘неразумный’, ‘опечалиться’, ‘чудо’ объединяют по 6 синонимов. Доминанты синонимии славянских языков имеют сходство. Например, значение ‘ударить’, ‘удар’, ‘бить’ объединяют русский, украинский и польский языки.

Важнейшими значениями в обследованных словарях являются: 'удар, ударять' 3,99 Р-У-П-М, 'бить' 2,99 Р-У-Бр-М, 'упасть' 2,99 Слк-П-Б, 'чудо' 2,97 Ч-Слк-СтС, 'умереть' 2,88 Р-У-Ч, 'окружить' 2,00 М-Б, 'отрезать' 1,99 Ч-П, 'рабочий' 1,99 Слк-П, 'жидкий' 1,99 Слк-П, 'движение' 1,98 Ч-Слк, 'ездить' 1,94 Слк-Б, 'охватить' 1,94 Слн-Б, 'сходить с ума' 1,00 М, 'усталость' 1,00 Бр, 'обнимать' 1,00 У, 'сказать' 1,00 У, 'натрудить' 1,00 Бр, 'центр' 1,00 Слк, 'нарушать' 1,00 П, 'больной' 1,00 СтСл, 'единосущный' 1,00 СтСл, 'неразумный' 1,00 СтСл, 'опечалиться' 1,00 СтСл, 'вырасти' 1,00 Срб, 'кудрявый' 1,00 Срб (после веса значения указываются, языки, в которых оно представлено). Показательно, что большая часть значений указывает на угрозу для жизни или здоровья (физического или психического) или на аномалию ('чудо').

4. Динамика и устойчивость в эпидигматических связях славянской лексики

Под эпидигматическими связями, вслед за автором этого термина академиком Д. Н. Шмелёвым, [Шмелев 1973], мы понимаем «деривационные отношения в широком смысле», включающие межсловную (словообразование) и внутрисловную («семантическое словообразование», порождающее многозначность) деривацию, трактуемую как «глубинная ось языка», обеспечивающая в диахронии – преемственность и устойчивость, а в синхронии – гибкость и динамику, и сообщающая языку практически неограниченные номинативные возможности.

Косвенным показателем эпидигматической активности слов в двуязычных словарях является их многозначность. Чем больше значений у слова, тем богаче его эпидигматические связи и, следовательно, тем надёжнее оно укоренено в лексико-семантической системе языка. Поскольку для образования семантемы (системы семем) многозначного слова требуется значительное время, то многозначные и сверхмногозначные слова являются своего рода центрами системного порядка и скрепами, объединяющими отдельные слова в систему. Богатство значений – ещё и показатель многофункциональности слова, а следовательно, – его функциональной динамичности. Так многозначность сочетает динамику и устойчивость.

Как показало исследование, ядра межсловной и внутрисловной деривации пересекаются на 70% [Кретов 1987: 92]. Таким образом, использование внутрисловной деривации как показателя эпидигматических свя-

зей в целом, во-первых, вынуждено, а во-вторых, оправдано, ибо обеспечивает получение достоверных результатов [Титов 2002, 2004]. Распределение слов по числу значений в словарях славянских языков дано в табл. 4.1. Для контроля в неё включены данные трёх русских и трёх украинских словарей.

Таблица 4.1. Распределение слов в зависимости от числа значений (в относительных величинах)

Язык	бел	болг	макд	пол	русО	русУ	русЕ	серб	слви	слви	укрБ	укрС	укрМ	чеш	стел в
Знач.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	11	12	13	14
40						1					1				
36											2				
34											1				
32											1				
30											1				
28						1									
27					1										
26															
25							1								
24						1					1				
23						1					2				
22											1				
21						1									
20											1				
19						1	1				4				
18					1	3	1				3				
17					3	2	1				7				
16					1	2	2				7				
15					1	1	1				5				
14					3	5	2				12				
13					1	8	13				13				
12					9	12	7				29				
11					23	10	7				41				1
10					22	15	16				57	1			0
9			2	1	40	45	21				92	1			12
8			1	3	55	71	39				162	7			5
7			3	7	111	120	171				258	8			9
6			12	24	225	239	290				527	24			19
5	3	9	51	31	439	487	779	2		5	1118	79	34	2	42
4	24	20	198	127	1012	1130	2690	23	24	60	2426	195	64	8	125
3	199	181	1044	400	2615	3705	11235	177	159	434	6171	704	227	96	308
2	1353	928	5099	1389	8714	14148	43174	1340	1267	2379	21182	3931	1118	804	936
1	11693	7655	25229	6876	24919	64405	101278	8213	9216	9820	170202	16911	11024	10287	6494
Р-словаря	13272	8793	31639	8858	38195	84414	159729	9755	10666	12698	202327	21861	12467	11197	7951

Анализ самого многозначного слова – глагола *идти* показывает причину такого расхождения: в словаре Ушакова глагол *идти* имеет 40 значений, в словаре Ожегова он также самый многозначный – 27 значений. Многозначную доминантность глагола *идти* в русском языке подтверждают и другие словари: БАС – *идти* – 26 значений, *пойти* – 24 значения; МАС – *идти* – 25 зн., *тянуть* – 20 зн., *пойти* – 15 зн., а вот в словаре Ефремовой самым многозначным оказывается глагол *пойти* – 25 значений, второй ранг частоты занимает глагол *стоять* с 19-ью значениями, а глагол *идти* с 12-ью значениями занимает лишь 9-ый ранг частоты. На фоне других словарей русского языка ядро многозначности в словаре Ефремовой явно искажено.

Причина этого – в трактовке омонимии. Если для глагола *пойти* все его значения собраны в одной словарной статье (что, кстати говоря, и обеспечивает его адекватную интерпретацию), то семантика глагола *идти* рассыпана Т. Ф. Ефремовой на 17(!) омонимов. В результате на долю первого омонима остаётся каких-то 12 значений. Если сложить значения всех омонимов, получится 44 значения, что не сильно отличается от 40 значений, выделяемых словарём Ушакова. Полагаем, что в данном случае мы имеем дело с самым убедительным аргументом тупиковости идеи Ш. Балли о так называемой «омонимии, возникающей в результате распада многозначности», внедрённой в русскую лексикографию академиком В. В. Виноградовым. Единственной продуктивной позицией, как об этом справедливо писал В. И. Абаев, является признание омонимами генетически различных слов, случайно совпавших по форме. А многозначность (живая ли, полуживая ли, омертвевшая или «распавшаяся») остаётся закономерным явлением лексико-семантической системы независимо от того, что думают о ней лингвисты и что «чувствуют и сознают» носители языка. Эта закономерность присуща ей изначально, и ничто не может этого изменить. В Словаре Т. Ф. Ефремовой омо-полисемическая идея Балли-Виноградова доведена до логического завершения; результат говорит сам за себя.

В БТС самым многозначным оказывается также глагол *пойти*, а глагол *идти* с 30 значениями занимает 2-ой ранг частоты. Правда, причина тут совсем иная: авторы выделяют у глагола *пойти* всего 8 значений, но первое значение соотносят с 26-ью (из 30-ти) значениями глагола *идти*. Эти-то 26 значений плюс ещё 7 «своих» и дают в сумме 33 значения этого глагола.

Не менее поучительны и показания трёх украинских словарей. Большой (одноязычный) словарь украинского языка Загнитко-Винтонива-Данилюка указывает в ядре многозначности глаголы: *іти* – 30 знач.; *іти* – 24 знач.; *ставати* – 23 знач.; *брати* – 22 знач. Средний (украинско-русский) словарь даёт иное ядро: *виходити* – 10 знач.; *братися* – 9 знач.; *нагнати*, *наганяти*, *обернутися*, *відбиватися*, *відбитися*, *складати*, *скласти* – 8 знач. Малый украинско-русский словарь даёт следующую картину: *вийти*, *витягати*, *витягти*, *виходити*, *запальний*, *непевний*, *обгорнути*, *обгортати*, *відбивати*, *відбиватися*, *відбити*, *відвертати*, *відвернути*, *відхилити*, *відхиляти*, *сходити*, *підняти*, *зійти*, *додавати*, *приставати*, *пристати*, *розгортати*, *скидати*, *скинути*, *звести*, *зводити*, *складати*, *скласти*, *спадати*, *спастися*, *ставати*, *стати*, *ясніть*, *ясний* – 5-значные. Глагол же *іти* в среднем украинско-русском словаре имеет – 4 значения, в малом – 3.

Не лучше обстоит дело в белорусской лексикографии. В большом (5-томном) одноязычном словаре белорусского языка глагол *ісці* имеет 28 значений [ТСБМ-1977: 562–564] и является доминантой многозначности. В большом (около 90 тыс. слов) двуязычном белорусско-русском словаре [БРС-1962] глагол *ісці* имеет одно (!) значение: «несов. в разн. знач. идти». Помета «в разн. знач.», позволяющая авторам двуязычных словарей экономить место и усилия, является бичом двуязычной лексикографии. В интересах лексической типологии было бы запретить законом её употребление.

Таким образом, для восточнославянских языков большие академические одноязычные словари указывают в качестве доминанты многозначности глагол *идти*, *іти*, *ісці* и выделяют близкое количество значений: 26 – БАС, 30 – БТССУЯ, 28 – ТБСМ, тогда как двуязычные инославянско-русские словари довольствуются указанием на эквивалентность глаголов *идти-іти-ісці* «в разн. знач.». При этом создатели словарей, по видимому, полагают, что система многозначности у восточнославянских языков настолько близка, что о многозначности украинского или белорусского глагола можно судить, зная многозначность русского. Практические и даже методические резоны такого лексикографического решения понятны. Очевидно, что авторы этих словарей создавали их не для исследования лексико-семантической организации славянских языков.

К счастью, злую шутку с исследователями играют лишь двуязычные словари близкородственных языков (инославянско-русские). Так, напри-

мер, романско-русские словари отражают многозначность более адекватно, не создавая препятствий в исследовании лексико-семантических систем романских языков [Титов 2002, 2004]. Таким образом, исследуя многозначность славянской лексики, мы допускаем неадекватность данных двуязычных словарей, которая при необходимости может корректироваться сведениями одноязычных толковых словарей.

Определим такой типологически важный показатель, каким является индекс многозначности (ИМ), определяемый как среднее количество значений, приходящихся на слово в данном словаре [Титов 2005: 13]. Его значения для словарей славянских языков таковы:

рус	пол	стслв	слвн	укр	макд	серб	болг	слвц	бел	чеш
1,361	1,326	1,300	1,271	1,265	1,256	1,182	1,158	1,155	1,138	1,092

Самым многозначным из славянских словарей оказывается русский, а самым бедным многозначностью – чешский.

Сопоставление с размерностью словарей показало, что ИМ практически не зависит от размера словаря. Это обстоятельство позволяет с доверием отнести к ИМ славянских языков как к их типологической характеристике.

Если значения ИМ славянских языков располагаются в интервале 1,36 – 1,09, то значения живых романских языков располагаются практически в том же интервале 1,28 – 1,14 [Титов 2002: 45]. Возможно, совпадение интервалов ИМ в романских и славянских словарях свидетельствует об их типологической близости и генетическом родстве – принадлежности индо-европейской языковой семье.

На основании проведенного анализа в качестве наиболее взвешенного источника сведений о многозначности в русском языке нами избран словарь Ушакова, а для украинского языка – Большой толковый словарь, которые и использованы в последующем анализе. Данные табл. 4.1. позволяют нам выделить многозначные «пики» в славянских словарях и составляющие их слова и значения. При этом мы будем пользоваться двумя параметрами: количеством значений у слов и их рангом - местом в порядке убывания числа значений. Корпус, подвергаемый анализу, выглядит следующим образом:

Язык	Слов	Язык	Слов	Язык	Слов
бел	27	рус	278	стслв	88
болг	19	серб	184	укр	119
макд	59	слвц	183	чеш	52
пол	66	слвн	56		

Унифицировав дефиниции первых значений многозначных слов и отсортировав материал по алфавитному порядку дефиниций, получаем распределение значений по количеству языков, в котором они встретились (см. табл. 4.2).

Таблица 4.2. Характеристика корпуса наиболее многозначных слов

Языков	Раз	Слов	СловНакопл.
7	1	7	7
5	6	30	37
4	8	36	73
3	31	93	166
2	125	250	416
1	689	689	1105

Пользуясь данными о распределении синонимичных многозначных слов по языкам, определим точки в лексико-семантическом пространстве славянских языков, служащие своего рода «центрами семантической иррадиации». Строго говоря, такими центрами являются не слова (лексемы, единицы плана выражения), а значения – семемы – в терминологии академика Н. И. Толстого [Толстой 1997]. В этом легко убедиться на примере значения, представленного в максимальном числе языков – в семи.

Таким значением является 'круг': рус., серб. *круг*, чеш. *okruh*, укр. *коло*, пол. *kolo*, слвц. *kotuc*, пол. *tarcza*. Тут представлено 4 корня, 5 лексем и одна семема. На то, что дело тут не в лексеме, а в семеме указывают серб. *круг* и слвц. *kotuc*, занимающие второй ранг многозначности, несмотря на разные лексемы. В польском и чешском эта семема также имеет высокий ранг многозначности. Только в восточнославянских языках системный вес этой семемы ниже: 13 ранг в русском и 14-ый – в украинском. Именно эти два языка и представлены большими толковыми словарями, тогда как остальные – малыми инославянско-русскими. На основании сопоставления показаний двух типов словарей, можно сделать вывод, что малые инославянско-русские словари начинают давать достоверные сведения о многозначности входных языков, начиная с 13–14 ранга многозначности. Иными словами, двуязычные словари умалчива-

ют о словах, занимающих 10–12 рангов многозначности до слов со значением ‘круг’.

Приведём список остальных наиболее стабильных с точки зрения многозначности семем по данным славянских словарей. Порядок следования данных: значение, количество языков, сумма рангов многозначности, средний ранг многозначности (вторая цифра, делённая на первую): ‘круг’ 7, 42, 6,00; ‘тянуть’ 5, 14, 2,80; ‘отбить’ 5, 22, 4,40; ‘поставить’ 5, 23, 4,60; ‘сильный’ 5, 23, 4,60; ‘смотреть’ 5, 31, 6,20; ‘голова’ 5, 34, 6,80; ‘вынуть’ 4, 10, 2,50; ‘вынимать’ 4, 12, 3,00; ‘ставить’ 4, 12, 3,00; ‘отбивать’ 4, 15, 3,75; ‘класть’ 4, 17, 4,25; ‘крыло’ 4, 18, 4,50; ‘положение’, 21, 5,25; ‘схватить’ 4, 21, 5,25; ‘ряд’ 4, 28, 7,00; ‘выдавать’ 3 5, 1,67; ‘выйти’ 3, 6, 2,00; ‘блок’ 3, 7, 2,33; ‘дама’ 3, 7, 2,33; ‘мужчина’ 3, 7, 2,33; ‘идти’ 3, 8, 2,67; ‘складывать’ 3, 9, 3,00; ‘взять’ 3, 11, 3,67; ‘подниматься’, 11, 3,67; ‘потянуть’ 3, 11, 3,67; ‘перейти’ 3, 12, 4,00; ‘подняться’ 12, 4,00; ‘развернуть’ 13, 4,33; ‘переходить’ 16, 5,33; ‘обходить’ 3, 17, 5,67; ‘ходить’ 3, 17, 5,67; ‘действие’ 3, 18, 6,00; ‘делать’ 3, 18, 6,00; ‘свернуть, завернуть’ 18, 6,00; ‘соединение’ 18, 6,00; ‘место’ 3, 19, 6,33; ‘упасть’ 3, 20, 6,67; ‘время’ 3, 21, 7,00; ‘точка’ 3, 21, 7,00; ‘бить’ 3, 23, 7,67; ‘поднимать’ 3, 23, 7,67; ‘чистый’ 3, 24, 8,00; ‘давать’ 3, 26, 8,67; ‘держать’ 3, 30, 10,00; ‘сторона’ 3, 31, 10,33; ‘тяжелый’ 3, 32, 10,67. Используя слова, встретившиеся в двух и более языках, проанализируем связи славянских словарей по многозначности (см. табл. 4.3).

Таблица 4.3. Сила связи славянских словарей по многозначности

Язык	бел	болг	макд	пол	рус	серб	слвц	слвн	стслв	укр	чеш
бел					1	2			1	2	
болг			3		7	6	5	1	3	1	1
макд		3		2	8	8	11	6	4	7	2
пол			2		14	11	13	4	3	9	2
рус	1	7	8	14		31	26	15	20	37	15
серб	2	6	8	11	31		18	8	16	19	7
слвц		5	11	13	26	18		8	6	14	17
слвн		1	6	4	15	8	8		5	12	5
стслв	1	3	4	3	20	16	6	5		7	
укр		1	7	9	37	19	14	12	7		3
чеш		1	2	2	15	7	17	5		3	

Для белорусского словаря отмеченными (превышающими средний уровень его связей) являются связи с украинским (что естественно) и сербским языками (что по меньше мере – нетривиально: эти два языка объединяет их архаичность). Учитывая то обстоятельство, что русский

язык является метаязыком описания семантики белорусского языка, не приходится удивляться отсутствию отмеченных связей по многозначности с русским словарём. Для болгарского языка в порядке убывания их силы маркированы связи с русским, сербским и словацким языками. Если связь с сербским понятна, то связь со словацким – неожиданна. Не более понятны связи и македонского словаря: теснее всего он связан со словацким, затем – с сербским и русским, затем – с украинским и словенским. Связи македонского словаря со словацким и особенно – с украинским также не отнести к тривиальным. Связи польского выглядят относительно правдоподобно: русский, словацкий, сербский и украинский. Впрочем, в том, что связи польского с украинским в полтора раза слабее, чем с русским, можно и усомниться. Связи русского начинаются закономерно – с украинского, за которым следуют сербский, несколько неожиданно – словацкий и – вполне закономерно – старославянский. Отсутствие белорусского языка в числе близких по многозначности весьма красноречиво и явно свидетельствует об искаженном отражении многозначности белорусского языка белорусско-русским словарём-источником. Сербский словарь оказывается связан с русским и украинским (самыми большими и одноязычными), а потом – со словацким и старославянским (единственным из южнославянских языков, с которым у сербского есть маркированные связи). Словацкий словарь в аспекте многозначности не перестаёт нас удивлять: сильнее всего он связан с русским словарем, затем – с сербским и только затем – с чешским и украинским. Словенский словарь также теснее всего связан с русским и украинским (что, несомненно, объясняется спецификой этих словарей), а затем – одинаково сильно – с сербским и словацким. Старославянский словарь имеет маркированные связи с русским и сербским, что вопросов не вызывает – в отличие от отсутствия маркированных связей с болгарским и македонским. Украинский словарь связан, прежде всего, с русским, а затем – с сербским и словацким. Принимая во внимание, что его связи с польским и белорусским слабее, чем со словенским, есть основание усомниться в адекватности отражения многозначности словарями этих языков. Весьма красноречиво отсутствие маркированной связи со старославянским языком на фоне наличия такой связи у русского словаря. Это объективно указывает на связь русского языка со старославянской письменной традицией и отсутствие такой связи у украинского литературного языка. Чешский словарь, как и следовало ожидать, самую сильную связь имеет со словацким, на втором месте – русский, на третьем – сербский. Это по-

зволяет нам предположить, что чешско-русский словарь отражает многозначность чешского языка более достоверно, чем словацко-русский.

Табл. 4.3 даёт информацию о связи пар языков в порядке убывания её силы: Р-У 37, Р-С 31, Р-Ск 26, Р-Ст 20, С-У 19, С-Ск 18, Ск-Ч 17, С-Ст 16, Р-Сн 15, Р-Ч 15, П-Р 14, Ск-У 14, П-Ск 13, Сн-У 12, М-Ск 11, П-С 11, П-У 9, М-Р 8, М-С 8, С-Сн 8, Ск-Сн 8, Б-Р 7, М-У 7, С-Ч 7, Ст-У 7, Б-С 6, М-Сн 6, Ск-Ст 6, Б-Ск 5, Сн-Ст 5, М-Ст 4, П-Сн 4, Б-М 3, Б-Ст 3, П-Ст 3, У-Ч 3, Бр-С 2, Бр-У 2, М-П 2, М-Ч 2, П-Ч 2, Б-Сн 1, Б-У 1, Б-Ч 1, Бр-Р 1, Бр-Ст 1.

С помощью данных, содержащихся в табл. 4.3, мы можем получить также интегральную оценку словарей по многозначности. Сумма всех связей данного словаря, представленных в таблице по горизонтали, даёт значение ИндСвМн (индекс связи по многозначности), свидетельствующее о позиции словаря в исследуемом множестве словарей. Правда, такой индекс сильно зависит от числа анализируемых слов. Чтобы извлечь максимум информации из полученных данных, необходимо нейтрализовать влияние размера корпуса. Сделать это можно, получив относительное значение ИндСвМн, отнеся его к размеру корпуса (в словах). Значения относительного индекса связей словарей по многозначности таковы: болг 1,421, слвн 1,143, чеш 1,000, укр 0,916, пол 0,879, маkd 0,864, стслв 0,739, серб 0,685, слвц 0,645, рус 0,626, бел 0,222. Как видим, по этому параметру лидируют болгарский, словенский и чешский словари. Украинский, польский, македонский составляют среднюю группу. У всех перечисленных словарей значения ИндСвМн выше среднего, равного 0,831, что относит их по данному признаку к ядру. Периферийную группу по многозначности образуют словари старославянского, сербского, словацкого и русского языков. В три раза меньший индекс белорусского словаря подтверждает наши выводы о его неинформативности в интересующем нас отношении.

5. Динамика и устойчивость в параметрическом ядре славянской лексики

Малое лексико-семантическое ядро лексики (МЛСЯ) составляют слова, вошедшие в параметрическое ядро (условно – в первую тысячу слов) по каждому из четырёх параметров: функциональному, синтагматическому, парадигматическому и эпидигматическому. Такие слова являются своего рода собранием всех лексикологических добродетелей:

они коротки, имеют богатую фразеологию, синонимию и полисемию. Полагая, что ядро словаря обеспечивает устойчивость, а периферия – динамику лексико-семантических систем, сопоставим полученные ядра. Их размерность колеблется от 14 до 83: маkd 14, чеш 25, слвц 26, укр 29, рус 31, серб 34, слвн 45, болг 58, пол 61, стслв 83.

Проанализируем семантику этих ядер. Для этого отсортируем дефиниции слов по первому слову дефиниции и сосчитаем количество совпадений. Это не уникальные значения, которые несут информацию о связях лексико-семантических ядер славянских языков. Как показывает материал, количество совпадений располагается в интервале от 4 до 2 языков. Например, лексемы со значением ‘идти, приходиться, ехать’ попадают в ядра болгарского, русского, украинского и старославянского языков. Слова, имеющие значение ‘край, граница, берег’, располагаются в ядрах польского, старославянского, украинского, чешского языков. Значение ‘верх, вершина, верхушка’ объединяет ядра болгарского, русского, словацкого, украинского языков. Среди не уникальных отмечаются также слова со значением ‘время’, ‘голова’, ‘лицо’, ‘мера’, ‘пояс’, ‘ремень’, ‘дело, работа’, ‘воля’, ‘дом, жилище’, ‘дорога’, ‘мысль’, ‘ряд’, ‘слово’, ‘точка’, ‘час’, ‘человек, мужчина’. Среди глагольных к не уникальным относятся значения ‘бить’, ‘взять’, ‘знать’, ‘быть’, ‘иметь’. Слова, обозначающие признак, представлены в ядрах значениями ‘острый’ (болгарский, польский, сербский), ‘прямой’ (болгарский, словацкий, старославянский) и ‘хороший’ (болгарский, сербский, старославянский). Особой интерпретации требует факт вхождения синонимических слов в Малое ЛСЯдро. Поскольку этот факт подчёркивает сугубую важность данного значения для данного языка, условимся называть такие явления *эмфаземами* (от *эмфаза* – усиление, подчёркивание, выделение чего-либо).

Так, в болгарском ядре эмфаземой будет значение ‘еда’, представленное двумя разными лексемами (*ядене* и *храна*) и ‘идти’, представленное, как *вървя* и *ида*, *идвам*, в польском значение ‘край, берег’, представленное лексемами *brzeg* и *skraj*, в словацком лексемы *pes* и *remeň* имеют значение ‘пояс, кушак, ремень’, в сербском *час* и *сам* объединены общим значением ‘час’. В некоторых языках одно и то же значение представлено словообразовательными вариантами. Например, уже упомянутое ‘идти’ в болгарском – *ида*, *идвам*; значение ‘крепкий, здоровый’ и ‘бешенство’ в словенском соответствует вариантам *jeder*, *jedrnat* и *besnilo*, *besnost*, а в старославянском – ‘жизнь’, представлена лексемами *житие* и *животъ*.

Таблица 5.1. Близость малых ядер славянских языков

Язык	макд	рус	стслв	серб	пол	болг	слвц	укр	чеш	слвн
макд		0,0714	0,2143	0,1429	-	0,2857	-	0,0714	-	0,0714
рус	0,0714		0,2581	0,129	0,0322	0,1613	0,0385	0,1379	0,12	0,0645
стслв	0,2143	0,2581		0,2647	0,1475	0,1551	0,0769	0,1724	0,2	0,0667
серб	0,1429	0,129	0,2647		0,1429	0,1176	0,0769	-	0,08	-
пол	-	0,0322	0,1475	0,1429		0,0517	0,0385	0,0345	0,2	-
болг	0,2857	0,1613	0,1551	0,1176	0,0517		0,1538	0,1724	0,08	0,0667
слвц	-	0,0385	0,0769	0,0769	0,0385	0,1538		0,1154	0,12	-
укр	0,0714	0,1379	0,1724	-	0,0345	0,1724	0,1154		0,04	-
чеш	-	0,12	0,2	0,08	0,2	0,08	0,12	0,04		0,12
слвн	0,0714	0,0645	0,0667	-	-	0,0667	-	-	0,12	

Оценить близость лексиконов славянских языков можно, высчитав относительные величины бинарных совпадений в ядрах славянских языков. Для этого подсчитаем количество совпадающих вхождений слов с одинаковым значением в малое ядро того или иного языка. Например, слово со значением ‘человек, мужчина’ входит в малое ядро трех языков: сербского, старославянского и чешского, соответственно, демонстрируя связь трех пар языков: сербского и старославянского, сербского и чешского и старославянского и чешского. Затем разделим количество парных вхождений на количество слов в меньшем ядре пары. Полученные результаты представлены в таблице 5.1.

Таким образом, среди славянских языков можно выделить пары, не имеющие общих слов в малом ядре. Это македонский и польский, македонский и словацкий, македонский и чешский, сербский и украинский, сербский и словенский, польский и словенский, словацкий и словенский, украинский и словенский. Наряду с этим выделяются языки, демонстрирующие ту или иную степень близости со всеми другими языками славянской группы. Это старославянский, русский и болгарский. И, наконец, ядра словенского и македонского языков имеют наименьшее количество бинарных совпадений.

Для ядра болгарского языка характерна самая сильная связь с македонским ядром (самый высокий коэффициент близости среди всех пар), на втором месте – с русским, украинским и старославянским ядрами. Очень мало совпадений болгарского и польского ядер. Македонская лексика теснее всего связана со старославянской, а слабее всего – со словенской, русской и украинской. Польское ядро самую сильную связь имеет с чешским и удивительно слабую с русским, украинским и словацким, хотя последние ожидалось. Малое ядро русской лексики имеет тесную

связь со старославянским, на втором месте с болгарским, украинским и сербским ядрами, слабее всего связано с польским и словацким ядрами лексики. Старославянская лексика теснее всего связана с сербской, а пара старославянский-чешский демонстрирует более тесную связь ядер, чем старославянский-болгарский. Самый низкий коэффициент связи у старославянского и словенского ядер, что по-своему закономерно. Сербский язык более всего связан с македонским, болгарским, русским и слабо – с чешским и словацким. Словацкая лексика ближе всего к болгарской и чешской, в меньшей мере – к русской и польской. Украинское ядро близко русскому и старославянскому и менее связано с чешским ядром. Чешский язык ближе всего со старославянским, словацким и словенским. Распределение славянских языков по группам – восточнославянские, западнославянские и южнославянские, в основном, находит отражение в сходстве МЛСЯ этих языков. Подтверждается историческая связь старославянского и литературных славянских языков, а также отмечаются южнославянские связи чешского языка. Для полноты картины не хватает данных о связях белорусского языка.

Особое значение имеют слова, набравшие максимальный парадигматический вес (по сумме четырёх параметров). Эти слова В. Т. Титов предлагает именовать доминантами лексико-семантической системы. Это – самые главные слова в данном словаре, если не «соль соли земли», то «ядро ядра ядра лексико-семантической системы». Эти слова обладают мощным типологическим потенциалом, ибо они являются пиками словаря, сошедшегося в одну точку. Назовём эти слова для обследованных языков, а также по 4 следующих за ними слова.

Ранг	1	2	3	4	5
Язык	доминанта	вице-доминанта			
бел	сівы	вар	пэўны	рабіць	лезці
болг	ред	лют	лице	курс	седа
макд	црн	ред	бие	сака	има
пол	ciąg	bieg	łeb	bania	szlak
рус	дать	час	бить	дом	мир
серб	ред	час	broj	доба	дођи
слвц	rás	vrch	chod	chut'	robiť
слвн	delo	grd	biti	blok	domač
стслв	быти	годъ	слово	мѣра	доухъ
укр	іти	лад	вік	дати	бити
чеш	dílo	kraj	míra	bod	mysl

Как видим, типологически едиными оказываются болгарский и сербский языки с доминантой *ред*, к которым близок македонский язык, имеющий *ред* вице-доминантой и украинский с вице-доминантой *лад*. Вторую группу образуют чешский и словенский языки с доминантой *dilo-delo*. Идеей движения (в том числе и трудового) объединяются украинский (*imu, datu, butu*), польский (*ciąg, bieг, szlak*) и русский (*дать, бить*). Бытийность, доминирующая в старославянском, влечёт внимание ко времени: ст.-сл. *годъ – час* (русский, сербский), *вік* (украинский), *доба* (сербский). Итак, доминантами славянской лексики являются слова, обозначающие порядок, а тем самым – устойчивость мироздания и движение (физическое, трудовое и хронологическое) – и тем самым динамику окружающего мира.

В заключение хотелось бы предостеречь коллег от некритического восприятия полученных нами результатов. Предлагаемый их вниманию опыт – своего рода «разведка боем», «пилотный проект», в ходе которого совершенствуются методы исследования и изучаются источники данных – словари. Наш опыт показал, что избранные нами словари безусловно оптимальны лишь по одному из параметров – функциональному. В остальных случаях при анализе таких близкородственных языков, какими являются славянские, лучшие результаты даёт обращение к словарям синонимов (парадигматика), фразеологии (синтагматика) и одноязычным толковым словарям (эпидигматика – многозначность). Привлечение таких источников (наряду с расширением круга исследуемых славянских языков) и является ближайшей перспективой нашего проекта. Тем не менее авторы полагают, что проделанная ими работа была небесполезной, ибо продемонстрировала реальность создания количественной типологии славянской лексики и позволила получить типологически важные индексы для большей части славянских языков.

Ещё одним достоинством количественной типологии славянских языков является то, что она делает возможной качественную (качественную) типологию славянских языков, блестящий опыт которой в своё время предложил академик Н. И. Толстой [Толстой 1997] и которая наконец будет характеризовать лексико-семантическую систему не в категориях внешней лингвистики «исконное-заимствованное», а в собственных категориях лексико-семантической системы: синтагматико-парадигматических и эпидигматических.

СЛОВАРИ-ИСТОЧНИКИ

1. Белорусско-русский словарь: Около 90000 слов / Под ред. К. К. Крапивы. – М.: Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1962. – 1048 с.
2. Благова Э., Цейтлин Р. М., Геродес С., Панцерова Л., Бауэрова М. Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков): Около 10 000 слов. – М.: Рус.яз., 1994. – 842 с.
3. **БТС:** Большой толковый словарь русского языка / Сост. и гл. ред. С. А. Кузнецов. – СПб.: Норинт, 1998. – 1536 с. (Около 130000 слов).
4. **БТССУЯ:** Большой толковый словарь современного украинского языка. – К.: Ирпень: Перун, 2005. – 250 тыс. слов и словосочетаний. – Explanatory (Uk-Uk) (к версии Lingvo 12).
5. Грабчиков С. М. Белорусско-русский словарь: Для сред. школы / Под ред. А. Е. Баханькова. – Мн.: Нар. асвета, 1975. – 2-е изд., перераб. – 240 с.
6. Гудков В. П. Сербско-русский и русско-сербский словарь / В. П. Гудков, С. Иванович. – М.: Рус. язык – Медиа, 2006. – 5-е изд., стереотип. – 440 с.
7. Длуги Д. А., Раевский Б. Г., Буравцева Н. Р. Чешско-русский словарь. – М.: Сов. энциклопедия, 1973. – Изд. 2-ое, стереотип. – 512 с.
8. Загнітко А. П., Вінтонів М. О., Данилюк І. Г. Великий українсько-російський і російсько-український словник. – Донецьк: ТОВ ВКФ "БАО", 2007. – 949 с.
9. Коллар Д., Доротьякова В., Филкусова М., Марушиакова Я. Карманный словацко-русский словарь: 10 000 слов. – М.: Рус. язык, 1982. – Изд. 4-ое, испр. и доп. – 512 с.
10. Леонидова М. А. Карманный болгарско-русский словарь. Джебен българско-руски речник: 10.000 слов. – М.: Рус. язык, 1986. – 9-е изд., испр. и доп. – 464 с.
11. Митронова И. Н., Сеницына Г. В. Карманный польско-русский словарь и русско-польский словарь. – М.: Рус.яз., 1983. – 16-е изд., стереотип. – 592 с.
12. **МРС-2003:** Македонско-русский словарь / Под общ. ред. Р. П. Усиковой и Е. В. Верижниковой; Сост. Р. П. Усикова, З. К. Шанова, Е. В. Верижникова, М. А. Поварницына. – М.: ООО «Издательство Астрель»; ООО «Издательство АСТ», 2003. – 848 с.
13. Ожегов С. И. Словарь русского языка / С. И. Ожегов (Электронная версия, используемая в компьютерной системе СтарЛинг С. А. Старостина).
14. **Рус-фин:** SUOMI VENÄJÄ SUOMI Laatineet ARNOLD HILTUNEN JA ULLA-LIISA HEINO APN:n muun henkilökunnan avustamina WERNER SÖDERSTRÖM OSAKEYHTIÖ Porvoo, 1968. ('PUNAISET SANAKIRJAT'). – 200+305 с.
15. Толковый словарь русского языка: В 4-х тт. / Под ред. Д. Н. Ушакова. – М.: ОГИЗ, 1935-1940 (электрон. версия, свободно распространяемая в Интернете).

16. Толовски Д., Иллич-Свитич В. М. Македонско-русский словарь: С приложением краткого грамматического справочника. – М., 1963. – 576 с.
17. **Укр_Мал:** Ганич Д. И., Олейник И. С. Русско-украинский и украинско-русский словарь. – К.: Феникс, 1992. – 6-е стереотип. изд. – 560 с.
18. Фразеологічний словник української мови: В 2-х т. / В. М. Білоноженко та ін. – К.: Наук. думка, 1993. – 984 с.
19. Polański K., Sehnert J. Polabian-English Dictionary. – The Hague; Paris, 1967. – 240 с.
20. Sever, J., Plotnikova O. S. Rusko-slovenski in slovensko-ruski moderni slovar = Russko-slovenskij i slovensko-russkij sovremennyi slovar' / 1. nespremenjena izd., 4. natis - Ljubljana: Cankarjeva založba, 2006. – (Zbirka Moderni slovarji). – 600 с.

ЛИТЕРАТУРА

1. Кретов А. А. Принципы выделения ядра лексико-семантической системы / А. А. Кретов // Семантика слова и синтаксической конструкции: Межвуз. сб. науч. трудов. – Воронеж, 1987. – С. 84-93.
2. Кретов А. А., Титов В. Т. Алгоритм позиционного выявления синонимии / А. А. Кретов, В. Т. Титов // Вестник ВГУ. – Серия «Системный анализ и информационные технологии». – 2006. – № 1. – С. 62–65.
3. Титов В. Т. Общая количественная лексикология романских языков. – Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2002. – 240 с.
4. Титов В. Т. Частная количественная лексикология романских языков. – Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2004. – 552 с.
5. Титов В. Т. Принципы количественной лексикологии (на примере романских языков): Дисс. ... докт. филол. наук. – Тверь, 2005. – 36 с.
6. Толстой Н. И. Избранные труды. Т. I. Славянская лексикология и семасиология. – М.: Языки рус. культуры, 1997. – 520 с.
7. Шмелев Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики: На материале русского языка. – М.: Наука, 1973. – 280 с.
8. Mann S. E. An Indo-European Comparative Dictionary. – Hamburg: Buske, 1984-1989. – 1683 p.
9. Zipf G. K. Human Behavior and the Principle of Least Effort. – Cambridge: Addison-Wesley Press, 1949. – 573 p.
10. Zipf G. K. The Psycho-Biology of Language an Introduction to Dynamic. – Cambridge: Mass. MIT Press, 1965. – 336 p.

РЕЗЮМЕ

Олексій О. Кретов, Інна О. Меркулова

ДИНАМІКА ТА СТІЙКІСТЬ В ЛЕКСИЧНІЙ СИСТЕМІ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ

У лексико-семантичній системі мови, як відомо, є ядро та периферія. Для одержання лексико-семантичного ядра (ЛСЯ) словника в доповіді запропоновано аналіз слів за такими параметрами: функціональний – довжина слова, епідигматичний – кількість значень, синтагматичний – широта сполучуваності, парадигматичний – розмір синонімічного ряду. Слова «зважають» за кожним з цих параметрів, а сума ваг дає параметричну вагу, ранжування за якою дозволяє виділити мінімальне ЛСЯ (МЛСЯ) ядро словника.

Зіставлення МЛСЯ за даними російської, української, білоруської, чеської, словацької, польської, сербо-хорватської, македонської, болгарської та старослов'янської мов дало такі результати:

- 1) Розмірність МЛСЯ коливається від 14 до 83 одиниць.
- 2) Частка унікальних значень в МЛСЯ становить змістовний показник – Індекс Унікальності МЛСЯ (*ІндУЛекс*). ІндУЛекс максимальний у польської лексики (максимальна динамічність) і мінімальний у сербо-хорватської (максимальна стійкість).
- 3) Попарне зіставлення складу МЛСЯ вказує на максимальну якісну близькість польської та чеської, російської та старослов'янської, російської та української, сербської та старослов'янської мов, і мінімальну – польської та словацької мов. Близькість МЛСЯ спостерігаємо також у болгарської та македонської мов. Розподіл слов'янських мов за групами – східнослов'янські, західнослов'янські та південнослов'янські, в основному, знаходить відображення у подібності МЛСЯ цих мов.

Aleksy A. Kretow, Inna A. Merkulowa

DYNAMIKA I STABILNOŚĆ W LEKSYKALNYCH SYSTEMACH SŁOWIAŃSKICH JĘZYKÓW

W systemie leksykalno-semantycznym języka, jak wiadomo, znajduje się centrum i peryferie. Dla pokazania leksykalno-semantycznego centrum (LSJA) w referacie proponuje się analizę z uwzględnieniem następujących parametrów: funkcjonalnego (długości słowa), polisemiczności (liczby znaczeń), syntagmatycznego (szerokości łączliwości), paradygmatycznego (rozmiaru pasma synonimów). Słowa rozpatrywane są według każdego z tych parametrów, a połączenie tych wielkości daje parametryczną ocenę, uszeregowanie, które umożliwi wydzielenie minimalnego centrum słownictwa (MLSJ).

Porównanie МЛСЯ в języку rosyjskim, ukraińskim, białoruskim, czeskim, słowackim, polskim, serbo-chorwackim, macedońskim, bułgarskim starosłowiańskim dało następujące rezultaty.

1) Rozmiar МЛСЯ waha się od 14 do 83 jednostek.

2) Część unikalnych znaczeń в МЛСЯ przedstawia się в Indeksie Unikalnych МЛСЯ (ИндУЛекс). Maksymalny ИндУЛекс jest в języку polskim (maksymalna dynamiczność) i minimalny в serbo-chorwackim (maksymalna stabilność).

3) Zestawienie parami składu МЛСЯ pokazuje, że pod względem jakościowym ИндУЛекс najbliższe są języki: polski i czeski, rosyjski i starosłowiański, rosyjski i ukraiński, serbski i starosłowiański, minimalne zaś podobieństwo stwierdza się między językami: polskim i rosyjskim, polskim i ukraińskim, polskim i słowackim. Bliskość МЛСЯ stwierdza się także в języку bułgarskim i macedońskim. Podział słowiańskich języków na grupy – wschodniosłowiańską, zachodniosłowiańską i południowsłowiańską – znajduje zatem odzwierciedlenie в zestawieniu МЛСЯ tychże języków.

ПИТАННЯ ДЛЯ ДИСКУСІЇ

1. Считаете ли Вы полевую модель, предполагающую наличие ядра (ядер) и периферии (периферий), продуктивной для исследования лексико-семантических систем славянских языков?
2. Что может служить границей между ядром и периферией в лексике? Действительно ли ядро словаря обеспечивает устойчивость, а периферия – динамику лексико-семантических систем?
3. Считаете ли Вы параметрический метод выделения ядра лексико-семантической системы продуктивным для славянских (и в принципе – любых других) языков?
4. Какова роль словарей (частотных, идеографических, толковых одноязычных) в выявлении ядра лексико-семантической системы?
5. Возможно ли описание лексико-семантической системы языка на базе Национальных корпусов славянских языков (польского, словацкого, чешского, русского и т.д.)? Если да, то как должно выглядеть такое описание?
6. Является ли по Вашему мнению актуальным ходатайство перед Международным комитетом славистов о создании рабочей группы Национальных корпусов славянских языков, задачей которой было бы создание корпусов для всех славянских языков, а целью – обеспечение славистов совместимыми представительными корпусами текстов для исследования лексики и грамматики славянских языков?

СПІВДОПОВІДІ

Ніна Ф. Клименко

(Ін-т мовознавства ім.О. О.Потебні НАН України, Київ, Україна)

ДИФЕРЕНЦІЙНІ ТА ІНТЕГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В ЛЕКСИЦІ І СЛОВОТВОРЕННІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Упродовж останніх чотирьох десятиріч пришвидшеними темпами відбувається процес інтелектуалізації сучасної української мови. Традиційними аргументами на користь цього твердження є приріст кількості абстрактної лексики (назв абстрактних дій, процесів, станів, якостей, відношень), пришвидшені темпи термінування і детермінування лексики, засвоєння іншомовних слів з активним розширенням їхнього словотвірного потенціалу, збільшення продуктивності словотворчих формантів, що виражають абстрактні поняття (типу **-уванн(я), -анн(я), -енн(я), -изаці(я), -ад(а), -іан(а), -ість, -шин(а), -ств(о)**), та основ, зростання питомої ваги складних слів, утворених осново- і словоскладанням, поява нових основ, аброоснов, неологізмів. Названим процесам властиві свої диференційні та інтеграційні процеси, що свідчать про їхню взаємодію та утримування мовної системи в стані нестійкої (плинної) рівноваги. Виникнення великої кількості слів з абстрактними значеннями є наслідком подальшої інтелектуалізації української мови, про яку писав Іван Франко [16: 463]. Геніальні праці в 1929 році назвуть її серед тенденцій, що визначать подальший розвиток літературних мов Європи в ХХ сторіччі, так само, як і окреслять зв'язок її з термінізацією та детермінізацією лексики [14: 128–132].

В українській мові зростає кількість новоутворених однокореневих іменників-назв абстрактної дії, занять: *бюджетування, докладення* (в банк), *доосвітлення* (теплиць), *люмпенізація, манкуртизація, маргіналізація, маркетингізація, окнижнення* (мови), *тінізація* (економіки), *транскультурація, університетизація* (інститутів). Їх доповнюють композити на зразок *алмазобетонорізання, алмазорізання, бісероплетіння, ендопротезування, макрокінознімання – мікрокінознімання, макроліквідація, макрофотознімання – мікрофотознімання, масажонавчання, медіамагнатство, мемуаротворчість, паркетопіліфування, першозахоплення, слухопротезування, реміфологізація, стіноруйнування, тарифоутворен-*

ня, теплошумоізоляція, футболізація (суспільства). Триває процес творення іменників-назв абстрактних ознак. Він охоплює насамперед однокореневі слова на зразок *громадянськість, лінгвіцизм, масовізм, мафіозність, місійність, техніцизм, шароварність, шароварицина, укоріненість*. Останнім часом розширилося коло композитів, що називають абстрактні ознаки: *високоекологічність, лінгвоментальність, лінгвопуризм, макрогомогенність, медіатипність, міфологемність, неавтохтонність, несамоцінність, першохристиянськість, природосвідомість, психоемоційність, самовідповідальність, самозахищеність, самоідентичність, самооцінність, самоусвідомленість, технократизм*.

У кінці XX-го та на початку XXI-го сторіч багато композитів виявляє зближення абстрактної лексики, зокрема, належної до наукової термінології, з експресивно забарвленою, розмовною. Отже, з одного боку, можемо констатувати міграцію такої лексики з наукового стилю в розмовний, з другого – виникнення її відразу як розмовної. Характерною її особливістю є те, що саме продуктивність використовуваних основ у науковому стилі сприяє появі експресивно забарвлених слів з ними, які „маскуються” під терміни. Це властиво назвам абстрактних дій та процесів: *мікровибух, мікромета, самовименшення, самоімітаторство, самонакручування, самоошукування, самоанголізація*. До експресивно-оцінної орбіти потрапляють суспільно-політичні терміни: *мікроімперія, міні-державна, міні-дискусія, міні-криза, мікроорда* (новітніх газетярів і літературознавців), *міфоспоживання*. Експресивність містять також назви абстрактних ознак та станів, що є простими однокореновими іменниками: *європейськість* (України), *польськість* (Рильського), *селянськість* (літератури), *українськість* (Дон Жуана) і композитами на зразок: *нікомуненалежність, олігархічність, олігархофренія, позаміфологічність, фольклорофільство*. Оказіональність деяких із них очевидна. Врешті ця остання є продовженням продуктивності окремих словотвірних типів у мові й творення оказіональних слів за ними або всупереч ним, пор. для прикладу *позадуховність, позаісторизм, позадництво, позаправедність*.

На тлі нечисленних порівняно з іменниками та прикметниками нових дієслів звертає на себе увагу значна кількість дієіменників, утворених здебільшого за допомогою суфіксів **-изаці(я)/-ізаці(я)** без мотивації відповідними дієсловами: *афганізація, берегинізація, білорусизація, валютизація, громадянізація, делімінізація, деперсоналізація, деядеризація, доларизація, екологізація, євангелізація, рідше суфіксів -енн(я) опинзе-*

нення, -анн(я), -уванн(я) акціонування, гіперзростання, рейтингування. У багатьох випадках з’являються варіативні утворення із запозиченими суфіксами **-изаці(я), -аці(я)** та питомим **-уванн(я)**: *дерегуляція, дерегулювання; спонсоризація, спонсорування; дотація – дотування – дотувати; реінвестиція, реінвестування – реінвестувати; реінтеграція – реінтегрування – реінтегрувати; деполітизація – деполітування; реструктуризація – реструктурування – реструктурувати – реструктуризувати*. Це свідчить про наявну в сучасній українській мові тенденцію до заміни запозичень (суфіксів, слів) питомими одиницями.

Такі дієіменники стають похідними для інших дієіменників-назв абстрактних дій, утворюваних префіксальним способом, найчастіше за допомогою префіксів: **де-** *бартеризація – дебартеризація, індивідуалізація – деіндивідуалізація, зросійщення – дезросійщення, колективізація – деколективізація, міфологізація – деміфологізація, рідше ре- ресоціалізація, реприватизація, гіпер- гіперзростання, контр- голодування – контрголодування, над- концентрація – надконцентрація, недо- недоратифікація, не- нератифікація, пере- структуралізація – переструктуралізація*. Деякі з них уже призвичаїлися в сучасній мові. Приєднання до них префіксів спричиняє появу неологізмів. У списку нових слів О. А. Стишова [13: 328–374] дієіменників (без мотивування дієсловами) майже вдвічі більше, ніж парних, де є твірне дієслово та іменник-назва абстрактної дії, процесу (перших 80, других 44): *американізувати – американізація, декомерціалізація – декомерціалізувати, чорнобілізація – чорнобілізувати*.

Дієіменники-композити серед новотворів нечисленні. більшість із них виникла внаслідок активізації деяких основ, що займають перше місце в слові, зазнають або не зазнають усічення при композиції і поєднуються з об’єктами дієіменника, що стоїть у другій кінцевій позиції композита. Такими є основи **авто-** (від автомобіль) в іменниках *автобудівництво – автобудування, автопаркування, автоперехід, автобізнес та відео- відеовиробництво, відеогра, відеозамовлення, відеоогляд, відеопіратство, відеопрокат, відеоурок, аудіо- аудіозапис, аудіопослання і арматуро- арматурорізання*. Цей же тип внутрішнього (дієслівно-об’єктного) синтаксису слова демонструють композити з другими основами **-творення** *державотворення, законотворення, корупцієтворення, курсотворення, націєтворення, програмотворення, угодотворення, ука-*

захоплення. Інструментальні відношення реалізовано в композиті *вакуумрегуляція*, в ряді іменників з другою основою **-терапія** *ароматотерапія, біоенерготерапія, голкорексфлексотерапія, лінгвотерапія, німотерапія, словотерапія, спелеотерапія*. Нечисленні дієіменники в композитах набувають постійних ознак завдяки поєднанню з аброосновами, що окреслюють сферу їхнього функціонування: *авіапослуга* (авіаційна послуга), *бандформування, біозахоплення, біоепіляція, біоконверсія, біорегулювання, екорух, держзамовлення, політзобування, політструктуризація*. Серед дієіменників трапляються композити, утворені за аналогією до слова *листопад*, що є згортком речення *листя падає*: *гріхопад, грошопад, зорепад* (з подальшим творенням дієслова *зорепадити*), *сльозопад*.

Багато новоутворених дієіменників-назв абстрактної дії та процесу мають виразний прагматичний ореол, що наближує їх до рядів ад'єктивів на позначення ознак соціального світу: меншою мірою до тих із них, що позначають людські властивості *дебілізація, духозрушення, самсобіпанство*, більшою – до тих, що окреслюють властивості соціального світу: *зомбування, свангелізація, локишиновішання, манкуртизація*. Отже, відбувається зближення лексики, яка називає абстрактні дії та процеси, з лексикою, що позначає статичні абстрактні якості, які асоціюються в мовному колективі з явищами, котрі одержують соціальну оцінку, здебільшого з відтінком негатиї. Іншими словами, помітне зростання прагматичного ореолу абстрактної іменникової лексики і водночас зближення процесів інтелектуалізації (окниження) мови зі зростанням її емоційної виразності.

Прагматичний ореол мають іменники, що позначають певний стан (інтелектуальний чи психічний), який виявляється в надмірному захопленні чим-небудь: *агентоманія, балетоманія, декретоманія, дієтоманія, довбушоманія, фанероманія, шекспіроманія, шпигуноманія* або неприйнятті чогось *лазерофобія*. Поява таких слів зумовлює паралельне зростання кількості назв осіб, що дуже цікавляться чимось: *біроман, лірикоман, магазиноман, москвоман, некроман, пивоман, титуломан, фанероман, шекспіроман*. Згадаймо для порівняння іменник *футболофіл* з основою **-філ**, що виражає близьке до основи **-ман** значення „любитель чогось”. Оцінки дій, процесів, станів дуже ємні. Вони стосуються певних соціальних штампів (образів). Дієіменники, що містять їх, є наслідком узагальнення і водночас вони індивідуалізують явища, апелюючи до назв, відомих певному колективу. Конкретизація змісту слів відбувається

завдяки окресленню явища в просторі географічному: *афганізація, американізація, африканізація, білорусизація, латиноамериканізація*; соціальному: через неприйняття певних соціальних доктрин і називання характерних їхніх проявів-реалізацій: *комунізація, радяннізація*; заперечення політики і способу правління, уособлюваних певними історичними постанами: *кучмізація, лукашенізація, піночетизація*; шляхом називання негативних соціальних явищ, властивих певному етапу розвитку суспільства: *алкоголізація, братопоїдання, маргіналізація, оміщання, мафізація, мінізація, деінтелектуалізація, доктринізація, кланізація/клановізація, комунізація, космополітизація, наркоманізація, олігархізація, провінціалізація – депровінціалізація, табуїзація – детабуїзація, чорнобілізація*. У словах з префіксами **де-**, **роз-**, що вказують на позбавлення якихось ознак, частин чогось, з'являється позитивна оцінка соціальних процесів: *дебюрократизація, дебільшовизація, декриміналізація, деноменклатуризація, дерадяннізація, десталінізація, розколгоспнення*. Існують нечисленні співвідносні пари дієслів з **-ся** та іменників з суфіксами **-ізаці(я)/-ізаці(я)**: *депровінціалізуватися – депровінціалізація, манкуртизуватися – манкуртизація, суверенізуватися – суверенізація*.

Іноді запозичені та питомі суфікси оформляють різні за значенням дієслова та іменники. Так, похідні *фермеризація – фермеризувати* становлять співвідносну за значенням пару, що називає процес, тоді як дієслово *фермерувати* мотивоване іменником *фермер* і називає постійне заняття фермера. Подібну до цього трансформацію значення спостерігаємо в словах *бартеризація* (дієіменник без дієслова) і *бартерувати* від (займатися) *бартером*. Опущання у дієслів компонентів **-из/-із-**, наявних у дієіменнику, свідчить про похідність дієслова від іменника: *мафізація – мафізувати, реструктуризація, реструктурування – реструктурувати, структуризація, структурування – структурувати*.

В орбіту негативнозабарвлених дієіменників залучено деякі лексеми з суфіксом **-ад(а)**, що первісно не мав прагматичного (оцінного) значення. Традиційно його використовували для позначення періоду тривання чогось: *декада, олімпіада*. У словах *комітетіада, спікеріада* цей суфікс підкреслює тривалий, спеціально затягуваний процес виборів і призначень на посади у Верховній Раді. З'явилися варіативні за значенням словотвірні синоніми *жебракізація – жebraкіада*. У композитах-дієіменниках оцінку виражають основи, що характеризують соціальні стосунки: *взаємозахвалювання, взаємолобіювання, взаємопоборювання,*

ист/-іст: *гамсахурдист, єльценіст, кучміст, кравчукіст* та **-ець:** *вітренківець, костенківець, кравчуківець, кучмівець, марчуківець, морозівець, пинзенківець, симоненківець* чи членів злочинних угруповань: *савлохівець*. Більшість із них містить прихований оцінний компонент, що виявляється контекстуально.

Активізував свої позиції в мові суфікс **-щин(а)**, за допомогою якого утворюють від онімів назви абстрактних ознак, переважно з негативною оцінкою. З одного боку, їхніми мотиваторами є прізвища: *брежнєвщина, жириновщина, зюганівщина, лазаренківщина, лукашенківщина*, з другого – назви континентів чи певних географічних просторів: *азійщина, малоросійщина*. Порівняння слів з суфіксом **-щин(а)**, мотивованих ономастичною лексикою, поданих у СУМі [12] з наведеними вище новотворами, доводить наявність у їхній семантиці соціальної оцінки явищ. Однак полюси цих оцінок різні. Перший список складається з мотиваторів, асоційованих з прізвищами, котрі не визнавала радянська парадигма сприйняття дійсності, за шкалою якої негативно оцінювалися події минулого: *аракчєєвщина, різницщина, толстовщина, столиніщина; денікінщина, керенщина, колчаківщина, махновщина, петлюрівщина*. Лише деякі з них співвідносні з прізвищами літературних героїв, прочитуваних у культурному коді українця та росіянина як носії певних негативних ознак: добродушного мрійництва *маніловщина*, безвольності, стану бездіяльності та лінощів *обломовщина*. У списку сучасних новотворів мотиватори називають діячів радянського та пострадянського періоду.

Рідше в словах, мотивованих онімами, що називають певні затяжні періоди правління деяких осіб або історії держав, використано суфікс **-іад(а)**: *кучміада, Московіада*. Серед сучасних новотворів з цим суфіксом, мотивованих загальними назвами, також представлено лексику з оцінним компонентом значення, що називає певні заходи, пов'язані зі зволіканням: *спікеріада, комітетіада* або негативні суспільні явища: *алкоголіада, олігархіада*. І це помітно відрізняє усіх їх від похідних іменників з суфіксом **-ад(а)/-іад(а)**, засвідчених у словниковому складі української мови шістдесятих-сімдесятих років СУМом: *альпініада, олімпіада, спартакіада, універсіада*. Вони позбавлені прагматичного ореолу. Лише одне слово цього типу *ісреміада* пов'язане з онімом *Ісремія* і потребує додаткових пояснень та знання історико-культурного фону для розуміння свого значення. Лексема *ісреміада* закріплена не тільки за біблійним іменем *Ісремія* та його образним ореолом. У сучасній українській мові вона

пов'язана з поетом-шістдесятником Гр. Чубаєм та його сином Тарасом Чубаєм. Перший написав твір „Плач Ісремії”, другий згодом пісні на слова батька. У Львові існував гурт „Плач Ісремії”. Ось цей зв'язок явищ та подій і був названий „офіційною” пресою *ісреміадою*.

Можна погодитися із загальною класифікацією таких інновацій в англійській та українській мовах В. І. Заботкіної [3], Ю. А. Зацного [4], О. А. Стишова [13], як ефемеризмів, тобто слів, широко вживаних у певні періоди суспільного розвитку, пов'язаних з діяльністю окремих політичних діячів, але таких, що не мають перспективи ввійти до загального фонду мови і вживаних лише в зв'язку з конкретними подіями [13: 48–49, 123, 128]. Однак з одним уточненням. Частина таких слів проникає до загальнолітературної мови, зберігаючи зв'язок з іменами та явищами, ними ініційованими. Порівняно з лексикою, мотивованою загальними назвами, вони вимагають знання культурного, політичного, історичного фону свого виникнення.

До кола соціально позначених та емоційно забарвлених одиниць потрапляють слова з продуктивними усіченими аббревіатурними основами типу **імпер-** (від *імперія*) та **інтер-** (від *інтернаціональний*). Перша своєрідна в тому плані, що в радянські часи теж мала негативне забарвлення, але вона була орієнтована на оцінку явищ поза межами Радянського Союзу. В новотворах вона служить оцінкою породжень самого Союзу, що був організований як велика імперія зі своєю тоталітарною системою. Неприйняття її засвідчують слова: *імпервеликодержавництво, імперкомуніст, імперрадикал, імпершовініст*. Основа **інтер-** у сучасній українській мові лексикалізувалася і стала самостійним словом завдяки назві телеканалу „Інтер”. Від нього утворено прикметник *інтерівський*. У радянській ідеології інтернаціональне пропагували як першовартісне, а національне як щось другорядне, а часто і як націоналістичне. Заперечення такої парадигми спричинило появу ряду слів зі зниженою оцінкою явищ, пор. нейтральні утворення типу *Інтерспорт* (телепередача), *інтермузей* з семантикою *міжнаціональний* та *інтербезбаченко, інтердівчина, інтеркохання* (іронічне), *інтерлайка, інтершлюха* з негативним, а часто і лайливим відтінком значення. До емоційно знижених потрапляють слова з основою **ком-/комун-/комуно-** (від *комуністичний*). Два її перші варіанти належать до аброморфем: *комшабаш, комундержавна, комунімперія, комунрай*. Третій властивий емоційно забарвленим і соціальнопереосмисленим композитам-назвам осіб: *комунобюрократ, комуноімперіаліст, комуноколгоспник, комунореваншист, комуносоціаліст, комунофашист*.

Соціальної переоцінки зазнали також основи **держ-, політ- та парт-**, що й раніше використовувалися як аброморфеми. Зміна їхньої соціальної оцінки, позбавлення їх „надвисокого” звучання зумовили утворення частковоскорочених негативно забарвлених аббревіатур: *держаморальність, держверхи, держгодівниця, держкомпартноменклатура, держрекети; політолігархи, політбомонд, політпартіаці, політчлен, компартбільшість*. Натомість зросла продуктивність основи **дем-** (від *демократичний*). Це зумовлено запереченням „демократичності” радянського тоталітарного режиму і намаганням утвердити (принаймні декларативно) справжню демократію. Звідси виникнення багатьох утворень з основою **дем-, демо-,** особливо в назвах різних громадських організацій та угруповань: *демблок, демкрило, демоб'єднання, демпартія, ДемПУ, демплатформа, демсили, ДемСоюз, демфракція*. Від деяких із них утворено похідні – назви осіб: *демблоківець, демпартієць* та прикметники: *демсоюзівський*. Варіант **демо-** трапляється лише в складі прикметників: *демоліберальний, демосоціальний*. Разом зі своїми похідними функціонує скорочена основа **деп-** (від *депутат*): *нардеп, нардепка, нардепівський, комдеп* (депутат від комуністів), *депкорпус*. Носії української мови легко прочитують ці слова, оскільки в багатьох із них ще живі штампи-радянізми. Послання основ, що мали пієтет, зі словами побутовими, буденними формує різко негативне приховане або виявлене забарвлення у слів на зразок *держрекет, комунореваншист, комунофашист*.

Активним засобом творення емоційної та оцінної лексики є префікси, багато з яких активізувало свої позиції останнім часом. Префікси, як і основи, упорядковують лексику в межах певних протиставлень, що налагоджують системні зв'язки між одиницями. Ці протиставлення стосуються оцінки ознак якості, часових відрізків, ставлення загалом до окремих осіб або до явищ суспільного життя, поведінки та діяльності людей. Перше реалізоване в іменних частинах мови в межах оцінки якості щодо норми: найвища, вища від норми, неповна, низька, нульова (не існує), що виражена префіксами **не-, без-,** запозиченими **а-/ан-**. Оцінка часових відрізків здійснена за шкалою: те, що було в минулому, те, що актуальне зараз, те, що прийде. Ставлення до суспільних явищ, поведінки й діяльності окремих осіб, їхніх властивостей оцінюється за шкалою: позитивне/негативне, справжнє/несправжнє, прийнятне/неприйнятне, перебування на боці когось/у протилежному таборі/ поза блоками, угрупованнями, організаціями тощо. При цьому слід враховувати характер лексики, що

виступає в ролі твірної бази новоутворюваних одиниць, а також активізацію певних компонентів значення у службових морфем та основ, зростання чи зниження комбінаторних можливостей як основ, так і словотвірних формантів. Розгляд засобів вираження цих протиставлень разом із окресленням їхньої продуктивності на сучасному зрізі розвитку української мови повинні показати нові тенденції функціонування цих одиниць, перебудову в лексико-семантичній та словотвірній підсистемах, функціональне переродження елементів.

На найвищий ступінь ознак, розвитку дій вказують запозичені префікси **супер-, ультра-, гіпер-, екстра-, архі-**. Серед них найвищу продуктивність виявляє префікс **супер-** (від лат. *supra, super*, що означає перебування зверху в певній ієрархії чого-небудь, зверхність, найвищу якість, посилену дію). Список слів із ним у реєстрі УОС [15] охоплює понад шість десятків лексем. Словопоказчик О. А. Стишова [13], реєстри словників Д. В. Мазурик [9], Г. М. Віняр і Л. Р. Шпачук [1], Ж. В. Колоїз [7] та нашої картотеки доповнюють цей список ще кількома десятками слів. Характерною рисою реєстрів орфографічних словників сучасної української мови [10, 15] є перевага серед слів з префіксом **супер-** тих, що називають машини, прилади з найвищою якістю: *суперавтомобіль, супербомбардувальник, супервізор, супергенератор, супергетеродин, суперкаландр, суперіконоскоп, суперлайнер, суперортикон, суперракета, суперрегенератор, супертанкер, супертип, супертраулер, супер'яхта*. Цих назв у 4,5 рази більше, ніж інших найменувань. Досить численні спортивні терміни на позначення різних заходів, ігор та змагань: *супергра, супермарафон, супертурнір, суперфініш, суперфінішування, суперфутбол*, а також об'єднань: *суперклуб, суперкоманда, суперліга*. Нечисленні групи назв дій: *суперконтроль, суперінспекція*, політичних, економічних та інших об'єднань, установ: *супердержава, супермаркет, супермонополія, супертрест*. Незначна кількість прикметників: *супераеродинамічний, супергармонійний, супермодний, суперпарадоксальний, суперстійкий, суперсучасний, супертонкий*. Поодинокі назви абстрактних ознак: *супермодернізм, супернатуралізм* тощо. Три іменники називають осіб з оцінкою їхньої якості: *суперагент, суперкарго* (довірена особа компанії, яка зафрахтувала судно), *супермен*, два – предмети: *суперобгортка, суперобкладинка*, один – речовину: *суперфосфат*. Лексема *суперарбітр* називає особу, найстаршу за посадою, – це голова третейського суду. Елемент оцінки якості як найвищої містять іменники зі значенням

збірності: *супереліта*, *суперавіація*. В одній парі лінгвістичних термінів **супер-** та **суб-** підкреслюють співвідношення наслідків мовного контактування без їхньої оцінки: *суперстрат* – *субстрат*.

Розгляд реєстрів новотворів з префіксом **супер-** засвідчує кардинальний перерозподіл лексики за тематичними групами за останні три десятиліття розвитку української мови. Він виявляється в значному зростанні кількості прикметників з оцінним компонентом значення: *суперактуальний*, *супервинахідливий*, *супердешевий*, *супердорогий*, *суперзбитковий*, *суперелегантний*, *суперфектний*, *суперлікувальний*, *суперляльний*, *супермалий*, *супермобільний*, *супермодний*, *супермодельний*, *супермодерний*, *супермодерновий*, *супернезвичайний*, *супернизький*, *суперпідлий*, *суперполітичний*, *суперпрестижний*, *суперприсмний*, *суперпринциповий*, *суперсекретний*, *суперскладний*, *суперстабільний*, *суперталановитий*, *суперфантастичний*, *супершвидкий*. Помітно збільшилася група іменників-назв осіб, здебільшого з позитивною оцінкою ознак-характеристик: *суперагент*, *супербагатий*, *супергравець*, *суперважковик*, *супергросмейстер*, *супердитина*, *суперкрасень*, *суперлідер*, *супермалюк*, *супермодель*, *суперпатріот* та назв приладів: *супервагон*, *супер-ЕОМ*, *суперзброя*, *суперкомп'ютер*, *супермашина*, *суперобладнання*, *суперролер*. З'явилися оцінні іменники від власних назв: *супер-Динамо*, *супер-Маріо* (від імені відомого хокеїста Маріо Лемьє). Зросла кількість назв абстрактних дій та процесів: *суперакція*, *супервикид* (спорт.), *суперполітизація*, *суперприватизація*, *суперпотуга*, абстрактних ознак: *суперкоректність*, *суперможливості*, *суперперспектива*, *суперстислість*.

Якщо в реєстрах правописних словників української мови останніх років лише один іменник з префіксом **супер-**, приєднаним до іменника зі значенням граничного розміру *супергігант*, то в словниках неологізмів кількість таких одиниць зростає. Ці слова мають як позитивну оцінку (*суперзірка*), так і негативну: *суперзлодюга*, *суперспекулянт*. Усвідомлення носіями мови морфеми **супер-** як префікса, що виражає найвищий ступінь якості чи розвитку події, призвело до її лексикалізації. У розмовній мові існує лексема **супер**, що належить до прислівників і відповідає за значенням словам *прекрасно*, *дуже добре*: Як справи? – Супер. або *найкраще*: *Ви одягнені сьогодні супер-пупер*. Про посилення саме цього компонента значення у префікса **супер-** свідчать okazіоналізми *супернадумова* та *гіпер-супер-екстра-архівідкриття*. Розвиткові оцінного значення найвищої якості у префікса **супер-** сприяє реклама, що пропонує,

наприклад, *супертоматну*, або *найтоматнішу пасту* чи *суперoleyну*, або *найoleyнішу оleyю*.

Запозичені префікси **гіпер-**, **ультра-**, **екстра-**, що синонімічні за значенням префіксові **супер-**, хоч і підтверджують деяку свою продуктивність у творенні неологізмів, однак не виявляють активності, бо не формують рівних йому за кількістю груп похідних. Префікс **гіпер-** (від грец. *υπερ* – означає підвищення, надмірність) зберігає свою продуктивність здебільшого в сфері різногалузевої наукової термінології: *гіпергравітація*, *гіпердефіцит*, *гіпертекст*, *гіперчутливий*. Лише кілька іменників та прикметників одержують додаткову соціальну оцінку: *гіпердержавний*, *гіперелітний*, *гіперправославнохристиянський*, *гіперреалізм*, *гіперхарактеристика*. Співвідносний з **гіпер-** префікс **гіпо-** (від грец. *υπο* – означає нестачу, зниження) функціонує теж переважно в сфері наукового стилю, утворюючи в його межах (особливо медичних текстах) пари на зразок: *гіпервітаміноз* – *гіповітаміноз*. Префікс **гіпо-** не засвідчений у нових словах з прагматичним, соціальним ореолом. Обидва вони поєднуються переважно з книжними основами.

За допомогою префікса **екстра-** (від лат. *extra*, що означає найвищий ступінь якості; вище загальноприйнятих норм або зразків) утворено незначну частину слів у сучасній українській мові. Однак він продовжує зберігати свою продуктивність у мові. Засвідчено новотвори – назви осіб *екстраагент*, *екстраактор*, предметів *екстрабудматеріали*. Оцінний компонент значення присутній у іменників *екстравидовище*, *екстраклас*.

Запозичений з латини в українську мову префікс **ультра-** означає над, крайній, за межами. Питома вага слів із ним у сучасній мові досить значна. Більшість із них є термінами, в яких **ультра-** означає надточні прилади, здатні показати найдрібніших живих істот, невидимих оптичним мікроскопом: *ультрамікроскоп*, зробити надтонкі зрізи для цитологічних досліджень: *ультрамикротом*, уловити електронне проміння, невидиме оку: *ультрафіолет*, сприйняти ознаки явищ, недоступні людині, не озброєній приладами: *ультраакустичний*, *ультрависокочастотний*, *ультракороткохвильовий*, *ультрачервоний*. Лише деякі слова містять **ультра-** зі значеннями, близьким до значення **супер-**, для вираження крайнього ступеня прояву ознаки, реалізованої прикметниками: *ультраконсервативний*, *ультралівий*, *ультранаціональний*, *ультраправий*, *ультрареакційний* або іменниками-назвами осіб: *ультраконсерватор*, *ультраколоніаліст*, *ультрарадикал*, *ультрарасист*, *ультрареакціонер*, *ультра-*

сіоніст чи абстрактних ознак: *ультрамодернізм*. Усі названі лексеми містять оцінку переконань з політичного погляду. В кількох прикметниках оцінено інші ознаки: *ультраподний, ультраселективний, ультрасучасний*. Неологізми з префіксом **ультра-** – нечисленні. Вони виражають крайній ступінь прояву певної дії, ознаки: *ультрамарафон, ультраепопулярний, ультраринковий*.

Префіксоїд **архі-** (від грец. **αρχι** – означає головний, старший; найвищий ступінь чогось) останній компонент свого значення реалізує в українській мові в небагатьох словах: *архімільйонер, архіреакційний, архіскладний*. Він зберігає продуктивність і трапляється з цим значенням у новотворах – прикметниках, де він приєднується до запозичених та питомих слів: *архіважкий, архівітамінний, архіінертний, архіпюларістичний, архіромантичний, архісучасний* та іменниках: *архівір*.

Розглянуті запозичені префікси виявляють продуктивність у сучасній українській мові, реалізуючи елемент оцінки в емоційно забарвленій новій лексиці. Вони сполучаються переважно також із запозиченими основами. Середовище їхнього функціонування – наукові, художні, публіцистичні твори, тексти засобів масової інформації. Однак багато з цих слів стало надбанням розмовної мови, спроможні поєднуватися з питомими українськими словами, поповнюючи словниковий склад мови: *супергра, суперобкладинка, супертонкий, гіперзростання, гіпердержавний, гіперчутливий, гіперправославнохристиянський, екстрабудматеріали, екстравидовище, архіскладний, архіважкий, архісучасний*. Це свідчить про зближення різностильових одиниць і формування такої літературної мови, в якій гармонійно співіснують слова книжні та розмовні, відбувається зімкнення процесів інтелектуалізації мови зі зростанням її емоційності.

Засобом утворення оцінної лексики в українській мові продовжують бути питомі префікси **над-** та **за-**. Обидва вони багатозначні. У них серед інших значень представлено компоненти „якість, вища за норму”: *надтонкий, задовгий*. У префікса **за-** залежно від значення слова, до якого він приєднується, це може бути якість, нижча від норми: *закороткий*. У реєстрі СУМу питома вага слів з **над-** та **за-** з такими значеннями значно менша, ніж слів з іншими значеннями. Так, слів з **над-**, що виражає значення „розташований вище чогось”, в один раз більше, ніж тих, що оцінюють якість як вищу від норми, пор.: *надлопатковий, надліктювий, надп'ятковий, надшахтний та надвинятковий, наддовгий, надновий, надтвердий, надчистий, наддивидкий*. Від таких прикметників можливе

утворення іменників абстрактної ознаки та прислівників: *надзвичайність, надзвичайно, надприродність, надприродно, надчутливість*. Рідше трапляються назви абстрактних ознак та дій і процесів, утворені від інших іменників: *надвартість, надвиробництво, наднапруга*. В одному випадку використано **над-** із цим значенням у контексті дієслова: *надуживати* та мотивованих ним слів: *надуживаний, надуживання, надужиття*. Поодинокі похідні – назви осіб, мотивовані прикметниками: *надстроковий – надстроковик*.

Новотвори поповнили найменування абстрактних ознак: *надвідвертість, надрадикалізм, надсмертність*; процесів: *надінтеграція, надконцентрація, надцентралізація*; ознак: *надактуальний, наддемократичний, наддешевий, надрозумний*. Префікс **над-** легко поєднується з абстрактною лексикою: *надвлада, наддержава, надідея, надсистема, надцивілізація*. Серед неологізмів – назви дій: *надмарафон* та осіб: *надкомплектник*. Останній стає в один ряд з такими префіксальними оцінками найменуваннями осіб, як *недоукраїнець, привладник, прикоритник та перевиконавець*. Про продуктивність префікса **над-** як виразника надмірної якості свідчать okazіоналізми – прислівник *наддостатньо* та прикметник *надполітико-дипломатично-делікатна відповідь* (лідера руху).

Префікс **за-** з оцінним компонентом значення мало поширений у сучасній українській мові. Він поєднується виключно з питомими прикметниками і вживається в розмовній мові (їх понад два десятки): *забілий, заглибокий, загострий, загрубий, загустий, замудрий, затонкий, завбогий, задешевий*. Тематично це слова, що належать переважно до параметричної лексики, з яких половину впорядковано як антоніми: *заважкий – залегкий, завеликий – замалий, зависокий – занизький, завузький – заширокий, задовгий – закороткий*. Словотвірний потенціал цих ад'єктивів обмежено прислівниками, утворюваними не від усіх цих слів: *завузько, зависоко, заглибоко, загрубо, задовго, задешево, закоротко, замало*. Серед новотворів не виявлено слів з префіксом **за-** з оцінним компонентом значення.

Префіксоїд **напів-** виражає в українській мові оцінку ознак та дій як таких, що реалізовані лише наполовину. Префікс **недо-** окреслює їх як такі, що не доведені до певної норми. Обидва вони продуктивні, оскільки за їхньою допомогою утворюються нові слова в мові. Префіксоїд **напів-** здебільшого кваліфікує ознаки і поєднується найчастіше з віддієслівними прикметниками: *напіввогнетривкий, напівглузливий, напівжартівливий,*

напівживий, напівзасушливий, напівналивний, напівпримирливий, напівстійкий або з віддіеприкетниками прикетниками: напівзакритий, напівзруйнований, напівкваліфікований, напівзогнилий, напівзрілий, напівзотлілий, напівстиглий. І перші, і другі утворені не від дієслів, а безпосередньо від прикетників.

Багато відіменникових прикетників приєднують префіксоїд **напів-**: напівбезробітний, напівводяний, напівголодний, напівголосний, напівграмотний, напівдітячий, напівдрімотний, напівкам'яний, напівкоштовний, напівшовковий, напівкір'яний. Менше серед них утворень від непохідних прикетників: напівбілий, напівбосий, напівголий, напівдикий, напівлегкий, напівм'який, напівприкрий, напівпустий, напівчистий, напівсухий. Ще менше між ними представлено іменники-назви дій, станів: напівзабуття, напівмарення, напівнатяк, напівперемога, напівприсідання, напівсон, напіврозпад, напівшепіт: явище: напівімла, напівморок, напівтемрява; осіб чи інших істот: напівдикун, напівзлидар, напівкочівник, напівмавпа, напівсирота та речовин: напівкокс, напівпродукт, напівфабрика. Серед таких іменників поодинокі назви машин та приладів: напівавтомат, напівприціп тощо. Найменше серед похідних з префіксоїдом **напів-** дієслів: напіввідкрити, напівдрімати, напівзакрити, напівзаплющити, напівзотліти, напівобернутися, напіврозплющувати. Неологізми підтверджують продуктивність префіксоїда **напів-**, що трапляється в складі прикетників: напіввимерлий, напівгосподарський, напівзашифрований, напівлегітимний, напівлюбительський, напівпрофесійний. Його представлено в іменниках-назвах абстрактних дій та процесів: напівжиття, напівзахід, напівмарафон, напівпрогулянка, а також осіб: напівобранець, напівпанк, напівписьменник. Трапляється він також у складі назв абстрактних ознак: напіваристократизм, напіввласність, напівгласність, напівправа.

Префікс **недо-** все ще недостатньо описаний в україністиці. В. С. Льїн [5: 123] та В. М. Русанівський [11: 253] характеризують його разом із префіксами **обез-** та **зне-** як новітній у сучасній українській мові. Він продуктивний в творенні дієслів, іменників, прикетників і трапляється в художньому, публіцистичному, медіастилі, а також термінологічній підсистемі мови. Для **недо-** характерні кілька опозицій в системі похідних дієслів та іменників. З одного боку, мотиваторами таких утворень є дієслова доконаного виду. Приєднуваний до них префікс **недо-** вказує на неповне завершення дії: виконати – недовиконати, надаючи цього ж

значення похідним віддієслівним утворенням: недовиконаний, недовиконання (з відтінком закінченості дії), недовиконання (з відтінком незакінченості дії). Такі ж значення перетворення властиві похідним: виробити – недовиробити, недовироблений, недовироблення, недовиробіток, оцінити – недооцінити, недооцінений, недооцінювати, недооцінювання, недооцінка. З другого, їхніми мотиваторами є дієслова недоконаного виду: гартувати – недогартувати, недогартований, недогартованість, недогарт.

Продуктивність префікса **недо-** за останні три десятиріччя значно зросла. З'явилася велика кількість іменників-назв абстрактної дії з префіксом **недо-**, що приєднується до інших іменників, здебільшого похідних від дієслів: годівля – недогодівля, вимолот – недовимолот, одержання – недоодержання, виручка – недовиручка, виторг – недовиторг, гарт – недогарт, запилення – недозапилення, облік – недооблік, озброєння – недоозброєння, окис – недоокис, оплата – недооплата, плата – недоплата, розвиток – недорозвиток. Це сприяє розвитку аналогії в творенні таких слів унаслідок черезступеневого словотворення без проміжної мотивації іншим іменником: недоважко, недовал, недогрів, недожин, недокус, недокіс, недокорм, недолив, недолов, недо мел, недо мір, недо молот, недорід, недосип, недосів. За цим зразком утворено ряд термінів: недонадходження, недообкладення, недопресування, недофінансування.

Серед похідних цього типу є іменники-назви осіб: недоук, недоум, недолюдок. Такі слова іноді утворюють співвідносні ряди похідних, де між собою зіставлені **не-** та **недо-**: комплект – некомплект – недокомплект або афіксальні й композитні лексеми: населений – недонаселений – перенаселений, гутонаселений – рідконаселений. Серед неологізмів з префіксом **недо-**, що підкреслює неповний вияв ознаки, засвідчено іменники-назви абстрактних ознак: недоструктурованість, абстрактних дій: недоратифікація, недонаходження. Кілька okazіоналізмів характеризують осіб: недопатріот, недопоет, недописьменник та явища культури: недомистецтво.

Префікс **не-** найчастіше позбавлений оцінного компонента. Він виражає заперечення ознаки, дії, названих твірною основою. Лише ті з них, що містять елемент оцінки, закладений в лексичній семантиці твірних, стають оцінними: охайний – неохайний, акуратний – неакуратний, революційний – неревольюційний. Похідні слова цього типу мають прагматичний ореол: неправдивий, непрацьовитий. У сучасній мові префікс **не-** ду-

же продуктивний у термінологізованих прикметниках: *нелабілізований, невербальний, невідмінюваний, негубний, неграматичний, непередикативний, нерівноскладовий, невідчужуваний, незаконний, неповноправний, несанкціонований, неконкурентноспроможний, некредитоспроможний, неплатоспроможний, неіонізувальний, неізотропний, неквантовий* [8]. Усі ці терміни організовані як комплементарні антоніми [6].

Багато з них має ще й модальний відтінок значення, що виражає можливість (неможливість) виконання дії. У таких випадках префікс **не-**, поєднаний з прикметниками, до складу яких увіходять суфікси **-ан-, -ен-,** характеризує невиконані дії. Ті, що мають суфікси **-анн-, -енн-,** передають дії, що їх не можна виконати, пор.: *несказаний* (якого не сказали) і *несказаний* (надзвичайний), *нескінчений* (незакінчений) – *нескінченний* (безконечний). До прикметників останнього типу належать *нездійснений, нездоланий, неоцінений, непояснений, непорівнянний, непримиренний, непростений, неприпущений, нескінченновимірний, нескінченнозначний*. Від деяких із них можливе творення іменників-назв абстрактних ознак: *непорівнянність, непримиренність, неприпущеність, непростеність*, рідше прислівників: *непримиренно, несказанно, нескінченно*. До відносно нових утворень словникового складу мови належать іменники з **не-**, що виникли в офіційно-діловій мові: *невихід, ненапад, неучасть, нератифікація, невплата, недонесення* або в професійній мові: *неліквід, негабарит*.

Своєрідну групу становлять слова з так званим подвійним запереченням. У парах слів, подібних до *безвихідний – безвихідний: беззвинний, беззгрішний, безздоганий, беззахисний, беззбройний, беззкорисливий, беззкорисний, беззплідний, безрезультатний, беззсуперечний, беззтурботний, беззуспішний* похідний прикметник з **не-** виражає оцінне і ствердне значення наявності ознаки. Деякі з цих слів мотивують іменники-назви абстрактної ознаки та прислівники: *безнадійний – безнадійний – безнадійність, безнадійно, безпідставний – безпідставний – безпідставність, безпідставно, безсторонний – безсторонний – безсторонність*. Серед неологізмів слів з **не-** небагато. Вони називають абстрактні дії: *непідтримання, неповернення, нерозповсюдження, неплатежі*, абстрактні ознаки: *негласність, неконвертованість, неконкурентноздатність* та осіб *неповерненець*.

Емоційно-оцінну лексику активно поповнюють слова зі значенням неприйняття чогось, спротиву або протидії чомусь з префіксом **анти-** (від грец. *αντί-*, що означає протилежність, протидію, ворожість, заміну,

іноді подібність). Традиційно найбільшу частину лексики з префіксом **анти-** становлять терміни різних галузей знання, що називають процеси, дії, ознаки, хімічні речовини, електронні частки тощо [див. реєстр їх у УОС: 15]. Серед них багато таких, що мають соціально спрямовану оцінку: *антибюрократичний, антигромадський, антигуманістичний, антидемократичний, антикомуністичний, антимонархічний, антинаціональний*. Найменше слів, що називають осіб: *антигерой, антимілітарист, антисеміт, антифашист*. Натомість новотвори з префіксом **анти-** активно поповнюють списки назв осіб: *антиглобаліст, антибуржуа, антидемократ, антидержавник, антиєвропесць, антикультівець, антиКарнегі, антикучміст, антимафіозі, антипатріот, антиполітикан, антиринковик, антирухівець, антиукраїнець, антиядерник*. Серед них небагато назв абстрактних дій: *антивибори, антидемпінг, антимарення, антиурбанізація* та ознак: *антигуманізм, антидемократизм, антиісторизм, антипацифізм* і багато термінологізованих прикметників на зразок: *антибартерний, антидепресивний, антидопінговий, антиінфляційний, антикризовий, антиринковий* та ін. Деякі з них містять елемент громадської суспільної оцінки: *антиграчевий, антилазаренківський, антирухівський, антикорупційний, антиконституційний, антимонopolний, антипрезидентський, антиреформістський, антиукраїнський*. Продуктивність префікса **анти-** у творенні соціально позначених слів настільки зросла, що вже засвідчено нові дієслова з ним: *антидержавити, антимілітаризувати* та прислівники: *антизакономірно, антиконституційно*. Збільшилася кількість okazіоналізмів: *антилюбов, антиенергія, антимеуар*.

Близький за значенням до **анти-** латинський префікс **контр-** (проти) поступається йому продуктивністю в сучасній українській мові. У небагатьох новотворах він виражає значення „дії у відповідь”: *контраргумент, контрголодування, контррепліка, контрраунок*. У двох іменниках він посилює елемент оцінки: *контреліта, контркультура*.

Близький до **анти-** питомий префікс **проти-** не розвинув у сучасній мові великої продуктивності у вираженні значення „неприйняття загалом, заперечення чогось”. Він поширений серед термінів природничих наук і менше трапляється в прикметниках, що означають суспільні явища: *протигромадський, протидержавний, протиправний*. Серед неологізмів останніх років таких слів мало.

Прихильне ставлення до чогось, на боці когось, дію в інтересах когось виражає запозичений в українську мову префікс **про-**. Останнім часом він став продуктивним засобом творення прикметників: *прозахідний, прокучмівський, проморозівський, пропрезидентський, пропутінський, пропутчівський, прореформістський, промосковський, проросійський, прорухівський, проукраїнський, проурядовий* та прислівників: *пропрезидентськи, проукраїнськи*. Їхня кількість значно зросла порівняно з реєстром Українського орфографічного словника [15], де засвідчено три слова цього типу: *проамериканський, пропентагонівський, профашистський*.

Питомий префікс **поза-** серед інших значень має компонент оцінки: він підкреслює перебування за межами того, що вказано твірною основою: *позаакадемічний, позабіржовий, позагенетичний, позаліцензійний, позаміфологічний, позародинний*. Часто морфема **поза-** стає синонімом префікса **не-**. І в цьому випадку вона трапляється в складі слів із соціальною оцінкою явищ і сприйняття „неучасті”: *позаблоковий, позаполітичний, позарадянський, позапрезидентський, позаурядовий, позафракційний*. Ряд таких слів закінчує виразний оказіоналізм з іронічним відтінком значення: *позахутірмихайлівський*.

Посилення тенденції до префіксального вираження оцінного значення в сучасній українській мові активізувало їхню здатність характеризувати часові виміри ознак, явищ. Її виконують префікси запозичений **пост-** (означає наступність) та питомі **після-, за-, перед-, до-**, а також основи **нео-, ново-, нью-, давньо-, старо-**. Похідні з префіксом **пост-**, зафіксовані в реєстрах орфографічних словників [10, 15], здебільшого належать до термінологічних прикметників: *постембріональний, постіндустріальний, постін'єкційний, постінфарктний, пострадіаційний, посттравматичний*, рідше – до іменників: *постполімеризація, постпліоцен*. Для новотворів з префіксом **пост-** характерне поєднання з прикметниками, твірними яких є назви держав: *поств'єтнамський, постюгославський*, міст: *постгельсінкський, постчорнобильський* або прізвиська: *постшевченківський*. У тих випадках, коли слова з **пост-** указують на певний наступний напрямок у розвитку мистецтва *постімпресіонізм, постконструктивізм, постнатуралізм*, можливе подальше творення від них іменників-назв послідовників цих течій у чоловічому роді та словотвірного ланцюжка з іменників жіночого роду і відносних прикметників: *постімпресіонізм – постімпресіоніст – постімпресіоністка, постімпресіоністський, постімпресіоністичний, постконструктивізм – посткон-*

структивіст – постконструктивістка, постконструктивістський, постмодернізм – постмодерніст – постмодерністка, постмодерністський, постнатуралізм – постнатураліст – постнатуралістка, постнатуралістський. Серед неологізмів кілька назв осіб, мотивованих іншими агентами: *посткомуніст, постпанк, постпутчист*, назви абстрактних ознак: *постколоніалізм, постмінімалізм, постструктуралізм, постсучасність* та численні прикметники з прагматичним ореолом: *постзаколотницький, постімперський, посткарнавальний, постколоніальний, посткультивський, посткомуністичний, постлюдський, постмодерний, посттоталітарний*.

Синонімічний за значенням з префіксом **пост-** питомий префікс **після-** у словах, засвідчених правописними словниками [10, 15], передає наступність періодів після якихось змін у погоді: *післягрозовий, післядощовий, післяобідній, післяполудневий*, у природі: *післяльодовиковий, післятретинний*, слідування за подіями, які відіграють помітну роль у житті людини – святами *післявеликодній*, рідше – небуденними подіями: *післяжнивний, післяопераційний, післяпологовий, післяукісний, післяшлюбний* та суспільними потрясіннями: *післявоєнний, післяреволюційний*. Префікс **після-** представлено в кількох іменниках: *післядія, післядіяння, післямова, післяплата, післяслово*. Неологізми з префіксом **після-** мають прагматичний ореол. Вони здебільшого співвідносні з ономастичною лексикою і містять загальну оцінку зробленого тими людьми, що названі твірними: *післябогданівський* (від Богдан Хмельницький), *післябрежнєвський, післямазепинський, післясталінський, післяхонеккерівський, післяхрущовський, післяхусейнівський*. Неологізми з **після-**, мотивовані загальними назвами, теж співвідносні зі знаковими подіями в житті людей колишнього Радянського Союзу: *післявідлиговий* (період правління М. С. Хрущова), *післяколгоспний, післяпутчевий, післярадянський*, українців – *післяреферендумний*. До останніх близькі неологізми, що їх пишуть з малої літери, які вказують на періоди після розпаду Радянського Союзу, *післясоюз* та страшною чорнобильської аварії – *післячорнобиль*.

В означенні колишнього часу найпродуктивніший префіксоїд **екс-**, використовуваний у складних словах. Він набирає дедалі більше продуктивності в українській мові і сполучається як із запозиченими, так і з питомими словами. Якщо в реєстрах орфографічних словників [10, 15] усього шість слів з **екс-**: *екс-директор, екс-імператор, екс-міністр, екс-чемпіон, екс-чемпіонка*, то в неологічних словниках і нашій картотеці їх

уже близько двох десятків. Це не тільки назви державних та громадських посад, які займали певні люди: *екс-президент, екс-прем'єр, екс-прем'єр-міністр, екс-віце-прем'єр-міністр, екс-спікер, екс-лідер, екс-претендент* (у президенти) й назви різновидів спорту, якими займалися спортсмени: *екс-фігуристка*, назви колишніх артистів: *екс-вокаліст*. **Екс-** сполучається з питомими українськими словами: *екс-голова, екс-дитсадок, екс-діячі, екс-рухивець, екс-урядовець, екс-приятелька*, що свідчить про зближення вченої книжної мови, в середовищі якої виник **екс-**, з розмовною та ще й з емоційно забарвленою. Список новотворів з основою **екс-** поповнюють власні назви: *екс-Союз, екс-соратниця* (Шуфрича), *екс-Югославія*. Рідко **екс-** трапляється в нових прикметниках: *екс-комуністичний*.

Вісь часового зіставлення подій попередніх (давніх) і нових реалізовано в сучасній мові новотворами з префіксами **до-**, **перед-** та основами **нео-**, **ново-**, **ню-**. Такі префіксальні похідні засвідчено прикметниками *доінтерівський, доперебудовний* та іменниками *передвосня, передчася*. Два перші стилістично немарковані. Останні належать до авторських неологізмів. Новотворів з основами **архео-**, **давніо-** у нашій картотеці не засвідчено. У двох okazіоналізмах-назвах осіб трапляється основа **старо-**: *старокомуніст, старономенклатурник*. Натомість основи **нео-**, **ню-**, **ново-** виявляють продуктивність у сучасній мові. Найбільша продуктивність властива основі **ново-**. Вона має більшу питому вагу в орфографічних словниках [10, 15] порівняно із запозиченою основою **нео-** та її варіантом **ню-**, що з'явився останнім часом у кількох неологізмах: *ню-заїзд, ню-романтик, ню-українець*. Новоутворювані слова з цими основами продовжують усталений розподіл використання варіантів. Основа **нео-** вживається здебільшого як термін, позначаючи нові політичні, філософські та інші напрямки, теорії, тенденції суспільного розвитку: *неоколонізація, оновлені парадигми наукових знань неолінгвістика, неофілософія*, зберігаючи прихований прагматичний ореол. **Ново-** трапляється в складі похідних, утворених від ономастичної лексики: *новобілицький, новобузький, нововолинський, новосхідський, новомиргородський* та ін. На відміну від **нео-** основа **ново-** поєднується з багатьма віддієприкметниковими та віддієслівними прикметниками: *нововведений, нововиданий, нововинайдений, нововідкритий, новозаселений, новознайдений, новонавернений, новонароджений, новоорний, новоприбулий, новопризначений, новоутворений*. Вона вживається також у назвах абстрактних:

новомісяччя, новобіоценоз, новоріччя, новосілля та конкретних: *новокаїн*, а також назвах осіб: *новоприбулець, нововірець, новоселець*. Усі вони підкреслюють елемент новизни недавнього, але в зіставленні з давнім і визначенням у часі: *новогрецький – давньогрецький, новозавітний – старозавітний*. Лише два синонімічні іменники з основою **ново-** мають негативне з соціального погляду забарвлення: *новобагачко* та *новоукраїнець*. Вони обидва називають українських підприємців, комерсантів, що швидко і здебільшого нечесно розбагатіли.

Новотвори з основою **нео-** позначають політичні течії: *необільшовизм, неокомунізм, неосоціалізм, неосталінізм, неототалітаризм*. Від більшості з них можливе утворення назв осіб: *необільшовик, неокомуніст, неоортодокс*. Усім їм властива соціальна оцінка. Лише термін *необароко* (мистецький напрям) позбавлений цього ореолу. За зразком таких слів виник негативно забарвлений іменник *неошароварництво*, де поєднання книжної основи **нео-** з абстрактним іменником *шароварництво*, мотивованим назвою побутової реалії, створює ефект їдкої іронії стосовно примітивного уявлення про пропаганду народних звичаїв.

Розгляд новотворів з основою **ново-** показує, що вона розширила коло слів із соціальним забарвленням на позначення політичних течій та їхніх послідовників, тобто проникає в сферу функціонування основи **нео-**: *новорухівський, новоукраїнський* (від назви парламентського блоку „Наша Україна”). У сучасній мові з'явився омонім *новоукраїнець* 1 слово *новоукраїнець* 2 зі значенням член або представник парламентського блоку „Наша Україна” (пор. *впередукраїнець* з блоку „Вперед, Україна!”). І саме тому не можемо погодитися з думкою О. А. Стишова, що *новоукраїнець* і *нюукраїнець* є ілюстрацією системних та асистемних словотвірних варіантів [13, 58]. Можливо, слово *нюукраїнець* виникло з намагання усунути омонімію *новоукраїнців* 1 та 2. Поселенець у нових краях українець став називатися *нюукраїнцем*. Основа **ню-** (як вкраплення англійського **new-** «новий») трапляється в іменнику *нюромантик*.

У поле оцінної лексики, що виражає негативне ставлення до явищ, осіб, учень і підкреслює їхню несправжність, увиходять похідні слова з основами **квазі-** (від лат. *quasi*, що в складних словах означає „позірний, несправжній, фальшивий”) та **псевдо-** (від грец. *ψευδος*, яке в складних словах означає „несправжній, неправильний”) і **фальшив-** (несправжній,

підроблений). Основи **квазі-** та **псевдо-** активні в сучасній українській мові. За їхньою допомогою утворено багато прикметників та іменників.

Сферою функціонування основи **квазі-** є здебільшого термінологічна лексика. Вона реалізована в складі прикметників, де підкреслено позірність того, що вказано другою основою слова: *квазіабсолютний, квазіаналоговий, квазідіагональний, квазікласичний, квазілінійний, квазіметричний, квазімінімальний, квазіпаралельний* та іменників: *квазігеоїд, квазігрупа, квазікільце, квазіморф, квазісистема, квазічастинка*. Часто прикметники та іменники утворюють словотвірну пару слів: *квазіаналітичний – квазіаналітичність, квазінаціональний – квазінаціональність, квазістійкий – квазістійкість, квазіортогональний – квазіортогональність, квазісиметричний – квазісиметричність, квазістаціонарний – квазістаціонарність*. Лише в деяких нечисленних назвах осіб (*квазіспеціаліст, квазіреволюціонер*), поодиноких назвах предметів (*квазігроші*) та ознак (*квазінауковий*) основа **квазі-** містить елемент оцінки.

Серед слів з основою **псевдо-** переважають слова з оцінним компонентом, що не є термінами. Однак основи, до яких приєднується **псевдо-**, не належать розмовній побутовій мові. Це прикметники *псевдоідейний, псевдоісторичний, псевдокласичний, псевдоконституційний, псевдоморальний* та іменники *псевдовідкриття, псевдореформа, псевдотеорія*. Існують слова з основою **псевдо-**, що є термінами: *псевдогамія, псевдонім, псевдоскаляр, псевдосуфікс, псевдовектор, псевдотуберкульоз*.

Порівняно з основою **квазі-** за допомогою основи **псевдо-** створено більше назв осіб: *псевдовчений, псевдоідеолог, псевдоспеціаліст, псевдоноватор, псевдофахівець*; назв ознак: *псевдонародність*; течій у мистецтві: *псевдокласицизм, псевдореалізм, псевдоромантизм*. Вона здатна кваліфікувати абстрактні поняття: *псевдогероїка, псевдоготика, псевдодемократія, псевдодержава, псевдоісторизм, псевдокриза, псевдокультура, псевдомистецтво, псевдосфера*. Отже, обидві основи не поєднуються з розмовною побутовою лексикою і не втрачають „нальоту” книжності.

Серед неологізмів у матеріалі дослідження засвідчено небагато слів з основою **квазі-**, де вона виражає негативну оцінку: *квазідемократія, квазідержавна, квазіпартія, квазіуряд, квазіфракція*. Натомість основа **псевдо-** трапляється в неологізмах, що називають абстрактні дії: *псевдозалягання, псевдокритика, псевдостягання, псевдореформа, стани; псевдобіль, псевдорай; ознаки: псевдовпевненість, псевдоактивність; псевдоринковий; осіб: псевдоблагодійник, псевдоінтернаціоналіст, псев-*

доліквідатор, псевдомама, псевдопатріот, псевдореформатор. Отже, основу **псевдо-** представлено і в абстрактних словах типу: *псевдоезопівський, псевдорелігійний, псевдоеліта, псевдоринок, псевдосоціалізм, псевдосуверенітет*, і в лексемах з конкретною семантикою: *псевдолітопис, псевдопляж*. Усі вони містять елемент оцінки того, що названо твірною основою, і підкреслюють його несправжність, позірність, тобто в сучасній мові зростає кількість слів з оцінним значенням основи **псевдо-**. Основа **фальшив-** трапляється в поодиноких неологізмах типу: *фальшивобілетник, фальшиво-простий*. Протилежні члени можливої опозиції основ **псевдо-** та **квазі-** основи **істинно-, справжньо-, правдо-** не трапляються в складі композитних і юктапозитних слів з оцінним компонентом значення.

Отже, в сучасній українській мові в орбіту слів з прагматичним ореолом залучені іменники-назви абстрактних дій, процесів, ознак, утворювані за допомогою книжних запозичених суфіксів **-изаці(я)/-ізаці(я), -изм/-ізм, -ад(а)/-іад(а)**. Це свідчить про зближення лексики книжної з лексикою загальнолітературною. Відбувається зімкнення процесів інтелектуалізації мови зі зростанням її емотивності. Розмовні, емоційно забарвлені слова часто утворюють за допомогою книжних суфіксів. Емотивна функція мови розширює сферу дії, залучаючи до своїх засобів вираження питомі суфікси **-ість, -ств(о), -щин(а)**, іншомовні основи в новій для них скороченій формі такі, як **інтер-** (від *інтернаціональний*), **імпер-** (від *імперія*), **комун-** (від *комуністичний*). Відбувається зміна регістрів соціального звучання деяких аброоснов на зразок **держ-, парт-, політ-**, що внаслідок заперечення радянської парадигми дійсності одержують нову соціальну знижену оцінку. Зросла продуктивність деяких аброморфем типу **демо-** (від *демократичний*), що стала антиподом тоталітарного. Внаслідок активних процесів лексикалізації з'являються нові основи *супер, інтер, гейт*.

За зразком запозичених слів-американизмів виникають емоційно забарвлені похідні, співвідносні з відомими в Україні онімами: *Монікагейт, Ірангейт, Гонгадзегейт, Лазаренкогейт*. Нові запозичені основи з негативним ореолом поєднуються з уже відомими в українській мові словами, утворюючи лексеми з негативною оцінкою на зразок: *манкуртопарламентар*. У вираженні емотивної функції активізували свої позиції запозичені префікси **супер-, ультра-, гіпер-, екстра-**, що підкреслюють вищий ступінь виявлення ознаки та дії. Ця їхня семантика співіснує з

оцінкою соціальних явищ, подій, дій людей та їхньої поведінки. Джерелом їх виокремлення були наукові, художні, публіцистичні тексти. На сьогоднішньому етапі розвитку української мови вони стають надбанням засобів масової інформації, особливо електронних і завдяки цьому переходять у сферу розмовної мови. Отже, первісно „книжні” морфеми розширюють свої виражальні функції в окресленні соціального ореолу слів. Такі префікси сполучаються з питомими українськими словами і утворюють слова, що потрапляють до словникового фонду мови: *гіперзростання, гіпердержавна, гіперчутливий, екстравидовище, екстрабудматеріали, супергра, суперкрасень, супермалюк, архімільйонер, архіскладний, архісучасний, ультрасучасний*. Це свідчить про зближення різностильових одиниць мови.

За ступенем продуктивності запозичені префікси, що виражають найвищий ступінь якості, розташовані в такій послідовності: **супер-, ультра-, гіпер-, екстра-, архі-, гіпо-**. Найпродуктивніший префікс **супер-** трапляється в художньому, публіцистичному, медіастилі. Він поширений і в термінології, отже, багатофункціональний. Цей префікс має високу комбінаторну спроможність. І хоча **супер-** найчастіше сполучається із запозиченими словами, у нього широко розгалужена комбінаторика з питомими українськими лексемами на зразок: *супербагатий, суперзбитковість, суперподарунок, суперзбитковий*. Він поєднується з абстрактною лексикою: *суперакція, суперполітизація, суперкоректність* і водночас трапляється в оточенні лексем з предметною семантикою: *суперподарунок, суперобкладинка*.

Друге місце за продуктивністю посідає префікс **ультра-**. Основною сферою його функціонування залишається в сучасній мові термінологія. Однак частина (менша) слів із цим префіксом має прагматичний ореол. Це назви осіб типу: *ультрарадикал, ультрарасист* та ознак: *ультраліберальний, ультрарадикальний*. Більшість одиниць з **ультра-** є наслідком його поєднання з запозиченою лексикою, кілька – з питомими: *ультрасучасний, ультрависокочастотний, ультракороткохвильовий*. Ця морфема зберігає своє оцінне значення і трапляється в розмовній мові: *ультрамо-дний, ультрахолодний*. Вона поширена в багатьох термінах, що перестали бути членами тільки терміносистем. Їхнє загальне значення, майже детерміноване, розуміють носії мови – неспеціалісти: *ультрамікроб, ультрамікроскоп, ультрамікротерези*.

Префікс **гіпер-** подібний за сферою функціонування до **екстра-**. Він продуктивний в творенні термінології, поза її межами з оцінним значенням трапляється в небагатьох словах: *гіперодержавний, гіперелітний*. Префіксоїд **архі-** малопродуктивний, але й він трапляється в оцінних прикметниках на зразок *архіважкий, архісучасний*. Питомі українські префікси **над-** та **за-** зі значенням оцінки якості серед багатьох інших у словниковому складі мови мають незначну питому вагу. Їхня сполучуваність із запозиченими словами досить обмежена. У **над-** – це лексеми *надсинхронний, надідея, надідеал, надпатріот, наднаціональний, надінтелектуальний*. Префіксу **за-** з оцінним компонентом у значенні зовсім не властива комбінаторика із запозиченими словами. Усе це й спричинило зростання продуктивності деяких запозичених префіксів, наприклад **супер-**, з унуфікованішими значеннями в творенні оцінної лексики в сучасній українській мові, запит на яку зріс в часи переоцінки цінностей.

Спостерігається кардинальний перерозподіл оцінної лексики в тематичних групах. Якщо раніше утворення з **супер-** належали здебільшого до назв приладів, рідко ознак, ще рідше осіб, то зараз в українській мові зросла кількість прикметників та назв осіб і продовжує збільшуватися кількість назв приладів. Новотвори з префіксом **анти-** поповнюють назви осіб типу *антиринковик, антирухівець*, раніше нечисленні.

Книжні й народні основи та форманти, що оцінюють явища в часових вимірах, утворюють зони взаємопроникнення. Так, основа **нео-**, що спеціалізується в сфері термінологічної лексики, почала сполучатися з розмовною лексикою: *неошароварництво, ново-* стає характеристикою осіб з негативно забарвленим ореолом: *новоукраїнець, новобагачко*. Основа **екс-** характеризує не лише посади, які втратили певні люди: *екс-спікер, екс-лідер*, а й переродження функцій установ: *екс-дитсадок*, самих людей: *екс-приятелька, екс-соратниця*.

Серед нових одиниць зросла питома вага утворень, мотивованих ономастичною лексикою, що дають чітку соціальну оцінку, здебільшого негативну: *кравчук, брежнєвщина, суркісизація, антиграчевий, антилазаренківський, проморозівський*. Деякі оніми швидко збільшують свій словотвірний потенціал, обростаючи похідними з емоційним забарвленням: *кучміада, кучмізація, кучмізм, кучміст, прокучмівський, антикучмівський, некучма, кучмоїд, кучмистий, кучмобачення, кучмовіз, кучмодрук, кучмократія, кучмоненависник, кучмономіка, кучмопрем'єрство, кучмуватися, кучмунізм*.

Це явище зумовлено насамперед екстралінгвальними причинами: перехідними періодами розвитку певного суспільства і змінами парадигм сприйняття дійсності. Свого часу В. Г. Гак, зіставляючи відмінності між словами, утвореними від власних імен та від загальних назв, підкреслював, що загальна назва багатозначна або позначає об'єкт, наділений багатьма властивостями та аспектами, і тому різні значення похідних від них визначені не стільки власним значенням суфіксів, скільки взаємодією значення суфікса з актуалізованим у певному випадку значенням основи. „У словах, похідних від власних імен, основа менше зазнає зміни значення і суфікси виявляють власне значення найвиразніше” [2: 57].

Як і раніше, в сучасній українській мові основоскладання, рідше аббревіація є засобом творення експресивно-оцінних слів. Часто такі похідні одержують свої емоційно забарвлені значення внаслідок поєднання різнорегістрових одиниць. Інакше, в похідному слові комбінуються дві основи, одна з яких співвідносна зі словом офіційного стилю, друга – розмовного і має негативний оцінний компонент у значенні. Так, основа **держ-** (співвідносна з іменником *держава*), використовувана в словах *держборг, держбудування, держдотація, держзамовлення, держконтракт, держмити, держскарбниця, держфінанси, держчиновник*, не має оцінного значення. перелічені слова належать офіційно-діловому стилю. Поширені вони і в публіцистичному стилі. Аббревіатури–скорочені назви різних державних установ, комітетів, департаментів на зразок *Держінформ'юст, Держінформполітика, Держкоммедбіопром, Держмитком, Держ ТБ*, теж належать офіційному і публіцистичному стилям. Сполучення основи **держ-** з основами, співвідносними зі словами з негативним забарвленням, зумовлює формування загальної негативної характеристики похідного, оскільки йдеться про поєднання непок'єднуваного, адже держава покликана боротися з явищами, іменованими як: *держаморальний, держаморальність, держсверхи, держгодівниця, держкрекет*.

Такі поєднання властиві також аброоснові **ком-, комуно-**, що в радянські часи належала високому офіційному стилю, а згодом одержала негативну оцінку, котра посилюється другою основою слова з негативним компонентом значення: *комунореваниист, комунофоб, комунофашист, комнабаи*. Подібних до цього значенневих перетворень зазнають слова з основами **інтер-, парт-**. Деякі похідні, утворювані від аббревіатур, співвідносних з повними офіційними назвами установ, набувають іронічного відтінку через незвичність самого скорочення і пропуску компоне-

нтів у словосполученні: *мінприродівець* (співробітник Міністерства охорони природи), *охороноздоровець* (співробітник Міністерства охорони здоров'я), *ТБ розчарування*.

Оцінні та експресивно забарвлені композити також виникають завдяки поєднанню різностильових основ. В одних випадках це прикметники *дикоприватизаційний*, в інших (і їх більше) – це іменники-назви дій: *свероскандал* та осіб: *комуноімперіаліст, манкуртопарламентар, нафтохалевник, порнобабуся*. Трапляються серед них іронічно, а то й саркастично забарвлені слова на зразок: *першсек* (перший секретар), *значконосець, хабародавець, туманопускач; грошопад, орденопад, мискоборство; плейбойськість, проньопрокопівщина, порожньокишеньковість*.

Стилістична невідповідність поєднуваних основ та суфіксів також веде до утворення похідних з оцінним значенням. Це властиво розглянутим словам із суфіксами **-изм/-ізм, -ист/-іст, -ад(а)**. Згадаймо для прикладу іменник *лукашенкізатор*, в якому суфікс **-ізатор** додано до оніма Лукашенко, що має визначений негативний суспільний ореол. Сам суфікс здебільшого вживається в нейтральних словах, які називають машини та прилади: *амортизатор, інкубатор, культиватор, пеленгатор, тоталізатор* або осіб за професією, постійним заняттям: *імпрровізатор, механізатор, організатор, раціоналізатор*. Лише в кількох словах за його допомогою утворено назви, з оцінним компонентом значення, що характеризують людей за їхніми поглядами та діяльністю: *вульгаризатор, консерватор, новатор*. До цих слів приєдналися іменники *лукашенкізатор* – той, хто проводить політику Лукашенка, *радянізатор* – той, хто насаджував усе радянське.

Отже, в сучасній українській мові при збереженні її функціонально-стильової диференціації відбувається словотвірна і лексична інтеграція між стилями, розширення значень окремих словотворчих формантів та основ, перехід лексики одного стилю до іншого. Можливо, внаслідок екстралінгвальних причин, швидких суспільних змін пришвидшується взаємодія між стилями, здійснюється взаємопроникнення їхніх складників. Це особливо помітно на прикладі посиленої інтелектуалізації мови, тобто зростання фонду її абстрактних одиниць, здобуття ними прагматичного ореолу і розширення фонду книжних морфем та лексем, здатних передавати експресивно-емоційні значення, активізації лексики з оцінним компонентом. За рахунок цієї взаємодії навіть у часи бурхливих мовних змін зберігається нестійка рівновага між стилями [2: 89].

ЛІТЕРАТУРА

1. *Віняр Г. М., Шпачук Л. Р.* Словник новотворів української мови кінця ХХ століття. - Кривий Ріг, 2002. – Вип.2. – 180 с.
2. *Гак В. Г.* Сопоставительная лексикология. – М., 1977. – 364 с.
3. *Заботкина В. И.* Новая лексика современного английского языка. – М., 1989. – 126 с.
4. *Зацний Ю. А.* Неологізми англійської мови 80–90 років ХХ століття. – Запоріжжя, 1997. – 396 с.
5. *Льїн В. С.* Префікси в сучасній українській мові. – К., 1953. – 129 с.
6. *Карпівська Є. А.* Приховані (згорнуті) та відкриті вибірні лексемні категорії: динаміка словотвірних маркерів // *Sprachliche Kategorien und die slawische Wortbildung.* – Hildesheim, Zürich, New York, 2007. – С. 45–60.
7. *Колоїз Ж. В.* Тлумачно-словотвірний словник okazionalizmів. – Кривий Ріг, 2003. – 168 с.
8. *Кочерга О., Мейнарович Є.* Українсько-англійський словник природничих термінів із префіксом **не-**. – К., 2000. – 95 с.
9. *Мазурик Д.* Нове в українській лексиці: Словник-довідник. – Л., 2002. – 130 с.
10. Орфографічний словник української мови. – К., 1999. – 989 с.
11. *Русанівський В. М.* Префіксальний словотвір // *Словотвір сучасної української літературної мови.* – К., 1979. – С. 228–284.
12. Словник української мови: В 11 тт. – К., 1970–1980.
13. *Стишов О. А.* Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі мови засобів масової інформації). – К., 2003. – 388 с.
14. Тезиси Пражского лингвистического кружка // *Пражский лингвистический кружок.* – М., 1967. – С. 17–41.
15. Український орфографічний словник української мови. – К., 2002. – 1006 с.
16. *Франко І.* Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. // *Франко І. Твори.* – К., 1984. – Т.41. – С. 194–470.

РЕЗЮМЕ

Nina F. Klymenko

PROCESY DYFERENCJALNE I INTEGRACYJNE W SŁOWNICTWIE I SŁOWOTWÓRSTWIE WSPÓŁCZESNEGO JĘZYKA UKRAIŃSKIEGO

W referacie są opisane procesy współdziałania różnych stylów funkcjonalnych współczesnego języka ukraińskiego, są przedstawione osobliwości procesu intelektualizacji języka we współczesnym okresie jego rozwoju, powiększenie zasobu abstrakcyjnych jednostek książkowych, uzyskanie przez część z nich aureoli pragmatycznej. Rozszerzenie zasobu morfemów książkowych i leksemów mających

możliwość przekazania znaczenia ekspresyjnego i emocyjnego powoduje aktywizację leksemów o komponencie wartościującym. Zachodzi zbliżenie między słownictwem książkowym a słownictwem potocznym i zwarcie procesów intelektualizacji języka wraz z powiększeniem jego emotywności. Jednocześnie ze zmianą rejestrów brzmienia wielu podstaw (wśród nich i nowych podstaw skrótowców) zauważa się kardynalny ponowny podział słownictwa w grupach tematycznych i zwiększenie się w nich jednostek wartościujących jako odpowiedzi na zapotrzebowania społeczne w epokę przewartościowania wszystkich wartości.

Przenikanie wielu wyrazów obcych do języka pobudza go do szybkiego reagowania na nie i przyswajania je przez zwiększenie potencjału słowotwórczego zapożyczeń (powstają nowe gniazda posiadające w szczycie jednostki zapożyczone), tworzenie wyrazów hybrydowych, kalkowanie i ekwiwalentne tłumaczenie semantyczne.

Нина Ф. Клименко

ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНЫЕ И ИНТЕГРАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ В ЛЕКСИКЕ И СЛОВООБРАЗОВАНИИ СОВРЕМЕННОГО УКРАИНСКОГО ЯЗЫКА

В содокладе внимание сосредоточено на процессах взаимодействия между различными функциональными стилями современного украинского языка, показаны особенности процесса интеллектуализации языка на современном этапе его развития, рост фонда абстрактных книжных единиц, формирование у части из них прагматического ореола. Расширение фонда книжных морфем и лексем, способных передавать экспрессивно-эмоциональные значения, приводит к активизации лексем с оценочным компонентом. Происходит сближение лексики книжной с лексикой разговорной и смыкание процессов интеллектуализации языка с возрастанием его эмотивности. Одновременно со сменой регистров звучания многих основ (среди них и новых абзоснов) наблюдается кардинальное перераспределение лексики в тематических группах и увеличение в них числа оценочных единиц в ответ на социальный запрос в эпоху переоценки ценностей.

Проникновение многих иноязычных слов в украинский язык побуждает его к быстрому реагированию на них и освоению их путем увеличения словообразовательного потенциала заимствований (возникают новые гнезда с вершинными заимствованными единицами), образования гибридных слов, калькирования и эквивалентного семантического перевода.

Елена И. Коряковцева

(Академия Подлясская, Седльце, Польша)

ИННОВАЦИИ НА ПЕРИФЕРИИ СЕМАНТИКО-СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ КАТЕГОРИИ

В последнее время в дериватологии отчетливо обнаруживается тенденция к исследованию закономерностей функционирования комплексных единиц словообразования: словообразовательных гнезд и парадигм, формаций, словообразовательных категорий, а также структурно-семантических подсистем производных слов, объединенных общностью словообразовательной модели, способа словопроизводства [см.: Крючкова 2000; Дмитриева 2004; Черепанов 2004; Митев 2006]. Растет понимание того факта, что "в силу диахроничности процесса возникновения новых слов и динамичности словообразовательной системы, ее можно глубоко и всесторонне познать только с помощью синхронно-диахронического исследования, рассматривая слова как результат деривации в широком контексте истории и языковой современности" [Полужин 1992: 28].

Методика синхронно-диахронического исследования словообразовательной системы и ее комплексных единиц находится еще в стадии разработки. Синхронно-диахронический анализ обычно понимается как последовательное проецирование одного синхронного среза на другой и сравнение сменяющих друг друга синхронных срезов (они выделяются с учетом этапов социокультурного развития языка и состояния исследуемых языковых единиц). В соответствии с таким подходом работа над описанием словообразовательной системы планируется следующим образом: 1/ создание описаний словообразовательных систем, свойственных синхронным срезам, сменяющим друг друга; 2/ описание эволюции словообразовательной системы, опирающееся на описание синхронных срезов [Журавлев 1991; Улуханов 1994]. Предполагается, что язык каждого последующего этапа включает в себя элементы, порожденные в прошлом, но входящие в данную анализируемую синхронную систему. Обязателен анализ новообразований, появившихся на каждом из синхронных срезов. Функционирование неологизмов должно описываться на фоне одноструктурных с ними образований, возникших в предшест-

вующие периоды и унаследованных языком на данном синхронном срезе. Обязателен также учет действующих тенденций, активности и продуктивности исследуемых словообразовательных моделей.

Заметим, однако, что даже частные описания комплексных единиц словообразования, выполненные в соответствии с такой методикой, многочисленны [Азарх 1975; Коряковцева 1985, 1998; Кашани 1989], и следовательно, остается актуальным синхронно-диахроническое изучение большинства словообразовательных макроединиц, прежде всего – семантико-словообразовательных категорий (категорий *nomina essendi*, *nomina loci*, *nomina qualitatis* и др.). Впоследствии путем обобщения результатов исследования этих макроединиц, составляющих каркас деривационной системы языка, может быть создано объяснительное описание динамики ее развития.

Мы уже неоднократно писали об иерархии словообразовательных категорий и подкатегорий в рамках семантико-словообразовательной категории [Коряковцева 1998, 2004, 2007]. Что такое семантико-словообразовательная категория? Это комплексная единица словообразования, объединяющая в себе дериваты на основании общности их словообразовательного значения, которая представляет собой микросистему, состоящую из подсистем – словообразовательных категорий. К одной семантико-словообразовательной категории относятся дериваты, имеющие производящие (мотивирующие) слова, относящиеся к различным частям речи.

Модель синхронно-диахронического описания любой семантико-словообразовательной категории должна учитывать иерархию словообразовательных единиц, ее составляющих. Эта модель, которая была нами использована также в ходе сопоставительного исследования [Коряковцева 2004], предполагает: 1) диахронный анализ конкретных словообразовательных пар и словообразовательных типов в рамках подкатегории, 2) изучение взаимодействия подкатегорий в рамках словообразовательных категорий, 3) объяснительное описание взаимоотношений словообразовательных категорий внутри семантико-словообразовательной категории¹. Необходимой операцией при описании всех комплексных единиц, со-

¹ «Кроме высокой степени систематизации, такая презентация материала имеет еще то преимущество, что выдвигает на первый план семантический аспект словообразования и позволяет усмотреть функциональную близость производных,

ставляющих семантико-словообразовательную категорию, является анализ лексических значений производящих (мотивирующих) слов, поскольку в них, как правило, содержится общий смысловой компонент, предопределяющий регулярность формирования общекатегориального значения у дериватов. Сопоставление семантических характеристик мотивированных слов и соотносительных семантических характеристик их мотиваторов позволяет объяснить причины «переходов» от одного словообразовательного типа к другому, от одной категории к другой в границах семантико-словообразовательной категории.

Считаем, что в рамках семантико-словообразовательной категории нужно выделить при анализе столько категорий, подкатегорий, типов и моделей (зон деривации), сколько существует возможных комбинаций «основа + формант», в результате которых появляются дериваты с общекатегориальным значением. Представление семантико-словообразовательной категории в виде матрицы зон деривации позволяет выявить среди составляющих ее единиц «ядерные» и «периферийные» (т.е. образованные путем комбинации «ядерных» и «периферийных» мотиваторов и формантов), а затем определить характер их взаимодействия.

На наш взгляд, наиболее перспективным является исследование «периферийных зон» семантико-словообразовательных категорий, поскольку именно на периферии находятся языковые единицы, в которых новые свойства совмещены со старыми. Сложная природа таких единиц обуславливает множественность их мотивации и в ряде случаев – множественность производности, а эти явления указывают на направление эволюции той семантико-словообразовательной категории, к которой эти единицы принадлежат. Следовательно, синхронно-диахроническое изучение «периферийных зон» семантико-словообразовательной категории, проведенное с учетом социокультурного контекста, обладает большой объяснительной силой, поскольку позволяет установить факторы, обуславливающие перестройку семантико-словообразовательной категории и составляющих ее подсистем; оно дает возможность определить направление развития этой макроединицы, выявить причины возникновения в ее границах новых словообразовательных моделей и формантов. Проиллюстрируем это с помощью фрагментов сравнительного синхрон-

которые в формальном отношении значительно расходятся (*бег* и *опустынивание*)» [Какридис 2003:389].

но-диахронического описания периферии семантико-словообразовательной категории *nomina actionis* в русском и польском языках.

В ходе анализа было установлено, что на протяжении всей истории русского языка имена действия образовывались не только от основ глаголов, но и от основ предикатных слов других частей речи – существительных и прилагательных –, содержащих процессуальную сему в лексических значениях, и, следовательно, семантико-словообразовательная категория имен действия состоит из словообразовательных категорий отглагольных, отсубстантивных и отадективных *nomina actionis* [Коряковцева 1998]. Подобную сложную структуру, уже начиная с периода первых письменных памятников, имеет семантико-словообразовательная категория польских *nomina actionis* [Kleszczowa 1998: 65–78]. Центром семантико-словообразовательной категории имен действия, ее «ядерной зоной», в обоих языках является словообразовательная категория отглагольных *nomina actionis*. Ей, как периферия, противостоят словообразовательные категории отыменных имен действия, причем эта периферия наиболее проницаема для воздействия других языковых систем, семантико-словообразовательных категорий, следствием чего является возникновение новых словообразовательных моделей и формантов.

При сопоставительном изучении семантико-словообразовательной категории *nomina actionis* в русском и польском языках на ее периферии нами была обнаружена конвергентность разветвления ряда словообразовательных процессов, в результате которых в русском и польском языках появились подобные инновации – словообразовательные модели имен действия с формантами **-ость/-ość** и вторичные, протяженные форманты **-ование/-owanie, -изация/-izacja**.

История появления имен действия на **-ость/-ość**

В русском и польском языках подавляющее большинство абстрактных существительных с суффиксом, восходящим к праславянскому **-ost**, принадлежат к категории *nomina qualitatis*, однако синхронно-диахронический анализ, проведенный с учетом семантических, словообразовательных и грамматических особенностей членов словообразовательных пар, показал, что среди русских и польских *nomina abstracta* с суффиксами **-ость** и **-ość** с древнейших времен наряду с классами слов со значением свойства, качества, выделяются классы слов со значением со-

стояния, действия, свойства-состояния, действия-качества, ср.: *дрыхлость, задумчивость, kwapliwość* ‘спешка’, *otierzliwość* ‘омерзение’ [Коряковцева 2007]. В эпоху Просвещения, в русском языке XVIII в., резко активизировалось словопроизводство абстрактных существительных на **-ость**, причем они образовывались преимущественно от девербальных прилагательных. О «глагольной ориентации» новообразований с суффиксом **-ость** свидетельствовал и рост продуктивности существительных от основ страдательных причастий (напр. *измеримость* < *измеримый*, *неизлечимость* < *неизлечимый*, *растираемость* < *растираемый*), которая заметно возросла к концу века. Подобные процессы наблюдались и в польском языке. В конце XIX века продуктивность форманта **-ość** резко возросла, что было вызвано интенсивным развитием науки, нуждавшейся в терминах – абстрактных существительных [Długosz-Kurczabowa 2001: 375]. В это время расширяется словопроизводственная база имен на **-ość**: они начинают образовываться от девербальных прилагательных с суффиксом **-alny** [Czopek 1978: 203–214]. С XX века среди *nomina abstracta* с суффиксом **-ość** появляются также группы модальных предикатов со значением гипотетической пассивной процессуальности и активной потенциальной процессуальности, ср.: *pobudliwość* (< *pobudliwy*) ‘способность легко возбуждаться’, *rozpoznawalność* (< *rozpoznawalny*) ‘возможность быть распознанным’ (подробнее в: [Koriakowsewa 2007]).

В русском и польском языке условия словопроизводства именных модальных предикатов с суффиксами **-ость** и **-ość** были сходными, но не идентичными. Процессуальность русских имен действия с суффиксом **-ость** (**-ность, -енность, -емость, -мость**) обусловлена семантикой производящих прилагательных, обозначающих признак, характеризующий определенное состояние, и причастий, называющих временное состояние-свойство или действие-качество. Имена на **-ость**, образованные от девербальных прилагательных со значением склонности субъекта к какому-либо действию/состоянию, а также от окачествленных причастий, обозначают преимущественно реальное состояние, не развивающееся во времени (*унылость, задумчивость, возмущенность*). Имена действия (состояния), образованные от неокачественных страдательных причастий прошедшего времени и сохраняющие их видо-временные характеристики, обозначают такое реальное состояние, которое имеет пофазное существование, т.е. оно возникло в прошлом и продолжается в настоящем: *обследованность* ‘состояние того, кого (что) *обследовали*, обследо-

ванного’. Имена на **-мость**, образованные от страдательных причастий настоящего времени, обозначают гипотетическую или потенциальную процессуальность: *членимость* ‘способность члениться’ (активная потенциальная процессуальность), *контролируемость* ‘возможность быть контролируемым’ (пассивная гипотетическая процессуальность). Модальное значение русского суффикса **-им/-ем-** эксплицируется в структуре производных имен действия (состояния), производных от причастий, с помощью суффикса **-ость**, ср.: *контролируемый* ‘такой, которого контролируют’ (а следовательно, ‘такой, который может быть объектом контроля’) → *контролируемость* ‘возможность быть объектом контроля’.

История образования русских имен действия (состояния) от отглагольных прилагательных и от страдательных причастий свидетельствует о том, что происходило расширение словопроизводственной базы *nomina actionis* за счет страдательных причастий и сокращение – по направлению к современности – словопроизводства на базе отглагольных прилагательных. Очевидно, что это обусловлено способностью причастий передавать актуальные для носителей русского языка временные, залоговые и модальные оттенки процессуального значения, которой лишены отглагольные прилагательные.

В польском языке модальные имена действия производятся с помощью изофонного форманта **-ość** от предиспозициональных прилагательных. Предиспозициональные прилагательные с формантами **-iwy/-liwy**, образованные от переходных глаголов и выступающие как определение к неодушевленному существительному, являются словопроизводственной базой для модальных именных предикатов на **-ość** со значением гипотетической пассивной процессуальности, например: *łamliwość kości* ‘состояние кости, при котором возникает возможность её сломать’. От предиспозициональных прилагательных с формантом **-iwy/-liwy**, восходящих к непереходным глаголам и выступающих как определение к одушевленному существительному, образуются *nomina actionis*, обозначающие состояние того, кто может быть субъектом действия (активная потенциальная процессуальность), например: *pobudliwy* ‘способный легко возбуждаться, нервный’ → *pobudliwość* ‘состояние как способность легко возбуждаться’. От предиспозициональных прилагательных с формантом **-alny**, производных от переходных глаголов и способных быть определениями к одушевленному и неодушевленному существительному,

образуются имена действия на **-ość** и со значением активной потенциальной процессуальности, и со значением гипотетической пассивной процессуальности, ср.: *rozpoznawalny* ‘такой, кто (что) может быть распознан’ → *rozpoznawalność* ‘возможность быть распознанным’, *rozpuszczalny* ‘такой, что может растворяться’ → *rozpuszczalność* ‘способность растворяться’.

В современном польском языке суффикс **-alny** является специализированным аффиксом, реализующим залоговые и модальные значения в семантике отглагольных прилагательных, т.е. он является функционально близким суффиксу русских страдательных причастий настоящего времени **-им/-ем-**.

Итак, и в русском, и в польском языках способность суффиксов **-ость/-ość** присоединяться к основам прилагательных различной структуры и семантики (в том числе и к отглагольным прилагательным), передавая значения свойства и состояния, которую они приобрели в XVIII–XIX вв., стала залогом их почти универсальной сочетаемости в XX веке: варианты этих суффиксов (**-есть, -мость, -alność**) присоединяются к глагольным основам [Краткая... 1989: 58; Jadacka 2001: 125–126]. Направление эволюции русских и польских имен действия на **-ость/-ość** таково: от отадективных имен действия, обозначающих синкретичное состояние-свойство, действие-качество, к именам действия (состояния) на **-ость/-ość**, образуемым от страдательных причастий на **-им/-ем-** и от функционально к ним близких прилагательных на **-alny** со значением потенциальной пассивной процессуальности, передающих модальные значения, к отглагольным именам действия с вторичными протяженными суффиксами (ср. рус. *вработываемость, заболеваемость, успеваемость, откликаемость* и пол. *powtarzalność, zachorowalność, zapadalność*).

При образовании процессуальных имен суффиксы **-ость/-ość** выполняют следующие функции: 1) транспонирующую (отглагольное прилагательное → отвлеченное существительное; страдательное причастие → отвлеченное существительное); 2) эксплицирующую (актуализируется модальное значение, в «скрытом виде» присутствующее в семантике производящих прилагательных и причастий, ср.: *контролируемый* ‘такой, которого контролируют’, т.е. ‘такой, который может быть объектом контроля’ → *контролируемость* ‘возможность быть объектом контроля’, *rozpoznawalny* → *rozpoznawalność*), причем параллельной мотивацией для существительных на **-есть/-имость, -alność** является мотивация

однокоренным глаголом: *контролировать* → *контролируемость, rozpoznawać* → *rozpoznawalność*.

Вследствие семантической реинтерпретации модальных имен действия с финалью **-ость/-ość** и в русском, и в польском языках сформировались новые отглагольные словообразовательные типы модальных имен действия с протяженными вторичными суффиксами **-есть, -мость, -alność**, ср. *вработываемость* (<*вработываться*) ‘способность быстро включаться в работу’, *откликаемость* (<*откликаться*) ‘повышенная возбудимость как показатель эмоциональной неустойчивости индивида’ и *dożywalność* (<*dożyć*) ‘возможная способность дожить до определенного возраста’, *obciążalność* (<*obciążać*) ‘возможность нагрузить что-л.’, *pływalność* (<*pływać*) ‘способность плавать’.

История появления терминоэлементов **-ование, -owanie, -изация, -izacja**

На протяжении всей письменной истории русского и польского языков существительные, образованные с помощью суффиксов **-ние/-nie, -ение/-enie**, занимают центральное место среди отглагольных имен действия. Стабильная продуктивность словообразовательных моделей с формантами **-ние/-nie, -ение/-enie** объясняется особенностями человеческой природы и наличием в языковом сознании эталонов морфем (см. [Гараева 1987]). Как известно, человек стремится удовлетворить свои коммуникативные потребности при наименьших затратах физической и психической энергии и потому выбирает оптимальные способы выражения мысли. Наиболее оптимальным способом образования имен отвлеченного действия для носителей русского и польского языков является присоединение суффиксов **-ние/-nie, -ение/-enie** к основам предикатных слов: наличие в их языковом сознании многочисленных серий однотипных дериватов позволяет с минимальными усилиями, почти автоматически создавать по аналогии неологизмы на **-ние/-nie, -ение/-enie**.

Сохранение у польских *nomina actionis* с суффиксами **-nij-, -enij-** видовых и залоговых противопоставлений, как и отсутствие таких противопоставлений у русских имен действия на **-ние, -ение**, не влияют на направление развития словообразовательных типов с этими суффиксами: сопоставительный синхронно-диахронический анализ этих существительных показал, что в русском и польском языках реализуются пример-

но одни и те же возможности развития словообразовательных типов с формантами **-ние/-nie, -ение/-enie** [Коряковцева 2004а]. В обоих языках в XX веке появились отсубстантивные термины процессов с формантами **-ование/-owanie**, впоследствии вышедшие за пределы терминологических текстов и потому зафиксированные в неологических словарях (*бороздование, снегование, celofanowanie, olejowanie* и др.).

Как известно, словообразовательный акт при терминопроизводстве предполагает, кроме собственно деривационной операции, дефинитивное раскрытие терминируемого понятия, поскольку термину-компрессату предшествует другая, развернутая номинация. Термином процесса на **-ование** обычно заменяются в специальных текстах тождественные по значению синтаксические конструкции, где имя в именительном падеже, выражающее ближайшее родовое понятие, управляет существительным, обозначающим необходимый и достаточный признак (на базе этого существительного образуется термин процесса), например: "мягчение + отрубным киселем" → *киселевание* [Канделаки 1977: 36–37]. Лексемы, образованные по таким моделям, и в русском, и в польском языке легко поддаются дешифровке, поскольку аффиксальные терминологические элементы **-ованиј/-еваниј-, -ованиј-** являются «автономными» носителями категориального значения процесса.

Формирование этих терминологических элементов – вторичных суффиксов **-ированиј-, -изированиј-, -ованиј-, -ованиј-** отвечает общеславянской тенденции к фонетическому наращению суффиксов, оказавшихся в позиции максимальной продуктивности (в данном случае это суффиксы **-ниј-, -nie-**) [Мейе 1951: 217; Satkiewicz 1986: 136]. Структурные элементы **-ирова-, -изирова-, -ова-, -ова-**, материально тождественные суффиксам глаголов несовершенного вида, вносят в семантику вторичных формантов **-ование, -ирование, -изирование, -овка, -owanie** оттенок "длительность". С помощью этих формантов *nomina actionis* со значением длительного процесса могут образовываться от основ идентифицирующих существительных.

Появление отыменных процессных имен типа *снегование, логизирование, celofanowanie* не следует рассматривать как результат чересступенчатого словообразования, поскольку «говорить о пропуске ступени словообразования можно лишь тогда, когда модели нет еще в языке, когда она еще только формируется в речи. В остальных же случаях констатация "пропуска", предусмотренного самой моделью, есть констатация

уже в плане диахронии: "чересступенчатость" здесь уже бывшая, неощущаемая" [Ханпира 1966: 160]. Модели со сложными суффиксами **-изированиј-, -ированиј-, -изированиј-, -ованиј-/еваниј-, -ованиј-** – это уже языковые модели с языковыми суффиксами и в русском, и в польском языке. Эти модели позволяют предельно четко и кратко отразить в звуковой оболочке *nomina actionis* необходимые и достаточные признаки действия и его объекта.

По аналогии с терминами на **-ование/-owanie** в русской и польской разговорной речи образуются отсубстантивные псевдотермины – терминоподобные лексические единицы, которые не могут иметь дефиниции в определенной терминологической подсистеме: *интеллигентизирование* 'превращение в интеллигента' (Комс.правда, 20.03.1990), *распровинциальнивание* 'ликвидация черт провинциального города' (Огонёк, 1990, № 24), *barowanie* > *bary* (okazj. 'branie się za bary' = *засучить рукава* [NSP², I: 55]); *blondynkowanie* > *blondynka* [NSP², I: 72]); *felietonowanie* > *felieton* [NSP², I: 81]; *festiwalowanie* > *festiwal* [NSP², I: 161], *kolejkowanie* «стояние в очереди» > *kolejka* 'очередь' [NSP², I: 115], *łokciowanie* > *łokieć* «локоть» [NSP¹, I: 135]; *poezjowanie* > *poezja* [NSP², II: 43]; *punkowanie* > *punk* «панк» [NSP², II: 107]; *satyrykowanie* > *satyryk* [NSP², II: 148]; *stypendiowanie* > *stypendium* «стипендия» [NSP², II: 198]; *taktyzowanie* > *taktyka* [NSP², II: 227] и др.

Аналогичные модели образования отыменных *nomina actionis* с терминологическими элементами **-ование** и **-owanie** в русском и польском языках обладают различной активностью и продуктивностью. В русском языке к началу XXI века эмпирическая продуктивность терминологического элемента **-ование** практически угасла, что объясняется конкуренцией высокопродуктивных синонимических отыменных типов с суффиксом **-изациј(а)**. Этот греко-латинский суффикс, оформившийся в научно-техническом стиле русского языка к концу XIX века, значительно превосходил и превосходит по своей эмпирической продуктивности синонимичный исконный формант **-ованиј(е)**. Исконный и заимствованный форманты имеют одинаковые значения: 1/ "использование того, что названо производящим существительным" (*интернетизация, комбайнирование*); 2/ "создание того, что названо производящим существительным" (*алгоритмизация, картирование*); 3/ "наделение признаком того, кто (что) назван(о) производящим существительным" (*медиатизация, рулонирование*); 4/ „оснащение, наделение тем, что названо производящим существительным" (*витринизация,*

биркование). Лексическая же база для создания отыменных имен действия на **-изация** значительно шире, чем у словообразовательных типов с формантом **-ование**, поскольку имена на **-изация** могут образовываться от конкретно-предметных и вещественных существительных, от личных существительных (*татаризация*), названий болезней (*шизофренизация*), наук (*бионизация*), стран (*албанизация*), фамилий (*чубайсизация*), а также от основ прилагательных (*банализация*). При этом суффикс **-изациј-** присоединяется как к исконным основам (*зарплатаизация, сибиризация*), так и к иноязычным (*автономизация*). В языке общероссийских газет, с начала 90-х гг. XX в. ставших основными «поставщиками» неологизмов, регулярно появляются отыменные *nomina actionis* типа *артизация* (Труд, 1992, № 14), *ваучеризация* (Известия, 1992, № 30), *долларизация* (Комс.правда, 21.04. 1997 г.), ср. также неологизмы конца XX-начала XXI века: *алкоголизация, бандитизация, бартеризация, витринизация, гайдаризация, дебилизация, западнизация, интернетизация, китаизация, макдональдизация, маргинализация, мауглизация, медиатизация, монетизация, матернизация, мультисферизация, наркотизация, параноизация, патриотизация, пейджеризация, пиджинизация, поганизация, политизация, попсовизация, проституизация, серверизация, хамизация, чеченизация, чубайсизация, шизоизация, эстрадизация* и др.

Очевидно, что окончательной победе конкурирующих моделей отыменных *nomina actionis* с формантом **-изация** способствовали практически безграничные деривационные возможности этого форманта: в современную эпоху нет ни экстралингвистических, ни интралингвистических (морфонологических, грамматических и стилистических) ограничений, препятствующих образованию отыменных процессных имен на **-изация**.

Словообразовательные типы польских отыменных имен действия с формантом **-izacja** развиваются по тому же пути, что и в русском языке. Среди имен действия на **-izacja**, новообразований 2 пол. XX века, большинство являются полимотивированными словами, формально и семантически соотносительными как с глаголами, так и с именами – существительными и прилагательными: *aktualizacja, amerykanizacja, aromatyzacja, biurokratyzacja, finalizacja, harmonizacja, humanitaryzacja, prymitywizacja, radykalizacja, rejonizacja, stabilizacja, symbolizacja, synchronizacja, wulgaryzacja* и др. (Smółkowa 1976: 85) Множественность мотивации у этих имен сопровождается множественностью структуры: в

составе одного и того же слова можно выделить два форманта – **-izacja/-yzacja** (при отыменной мотивации), **-acja** (при глагольной мотивации). Несколько десятков имен действия на **-izacja** соотносятся либо только с существительными (напр., *estetyzacja, hitleryzacja, hormonizacja*), либо только с прилагательными (*jarowizacja, komunalizacja, politechnizacja*). В составе отыменных имен действия выделяется формант **-izacja**. Польские имена действия на **-izacja** имеют те же процессуальные значения, что и русские *nomina actionis* на **-изация**: 1) “процесс превращения в то, что названо мотивирующим существительным” (*biurokratyzacja, symbolizacja*); 2) “процесс создания, образования того, что названо мотивирующим существительным” (*mitologizacja, substancywizacja*); 3) “процесс внедрения того, что названо мотивирующим существительным” (*estetyzacja, hormonizacja*); 4) “процесс осуществления действия по способу (методу) лица, названного мотивирующим существительным” (*hitleryzacja*); 5) “процесс наделения признаком (свойством), названным мотивирующим прилагательным” (*aktualizacja, amerykanizacja*).

Сопоставляя русские и польские имена действия на **-изация/-izacja**, следует отметить, что в обоих языках функционируют отглагольная, отсубстантивная и отадекативная модели образования *nomina actionis*. В современном русском языке отглагольная модель непродуктивна, большой активностью и продуктивностью обладают отсубстантивная и отадекативная модели с терминологическим элементом **-изация**. В современном польском языке при образовании отыменных процессных имен высокой продуктивностью характеризуется заимствованный суффикс **-izacj(a)**, однако польский язык, в отличие от русского, достаточно активно использует также исконный формант **-owanie**.

Заключение

Итак, увеличение комбинаторных возможностей суффиксов **-ость/-ość** не имело деструктивных последствий ни для семантико-словообразовательной категории *nomina qualitatis* в целом, ни для отадекативных словообразовательных типов с формантами **-ость/-ość**. Рост активности и продуктивности суффиксов **-ость/-ość** и их вариантов, обусловленный потребностью носителей русского и польского языков в семантически сложных обозначениях вероятностных свойств явлений, привел к расширению «промежуточной деривационной зоны» между се-

мантико-словообразовательными категориями *nomina qualitatis* и *nomina actionis*, которая включила в себя синкретичные существительные, имеющие признаки глагольности и одновременно "стилизующие" активную и пассивную процессуальность как качество-свойство. Модальные именные предикаты с финалями **-ость/-ość**, пополнившие отадъективную словообразовательную категорию *nomina actionis*, подвергаются «семантической обработке» в конкретных синтаксических контекстах, в результате которой их модальные и залоговые значения могут актуализироваться или нейтрализоваться. Тем не менее, не подлежит сомнению сам факт появления в современных русском и польском языках именных коррелятов оппозиции двух глагольных наклонений – реального и ирреального. Следовательно, в общую классификацию *nomina actionis* необходимо ввести дополнительное основание членения ('характер устанавливаемой достоверности'), тем самым уточнив и обогатив общую модель их описания.

Динамические процессы, происходящие внутри семантико-словообразовательной категории имен действия в русском и польском языках, носят как центростремительный, так и центробежный характер. Включение в отсубстантивную словообразовательную категорию *nomina actionis* процессных имен с продуктивными формантами **-ирование, -изирование, -ование/-евание, -изация, -ация, -owanie, -izacja**, а в отадъективную категорию – процессных и модальных *nomina actionis* на **-изация/-izacja** и **-ость/-ość** – это явление центростремительного характера. Перемещение словообразовательных типов отпричастных и отадъективных имен действия в направлении словообразовательной категории отглагольных *nomina actionis*, которое завершается появлением словообразовательных моделей "глагол + **-есть/-mość**", "глагол + **-alność**" со значением способности к действию (возможности действия)", – это процесс центробежного характера.

Появление на периферии семантико-словообразовательной категории русских и польских имен действия моделей со вторичными, протяженными формантами **-ирование, -изирование, -ование/-евание, -изация, -owanie, -izacja**, по которым стали регулярно образовываться отыменные процессные имена, привело к установлению своеобразного «равновесия» в иерархической структуре макроединицы: отсубстантивные и отадъективные имена действия, как и отглагольные *nomina*

actionis, стали обозначать все процессуальные признаки – действие, состояние, процесс.

СЛОВАРИ

NSP¹ – *Nowe słownictwo polskie: materiały z prasy lat 1971-1981*. Wrocław – Warszawa etc., 1989, cz. 1–2.

NSP² – *Nowe słownictwo polskie: materiały z prasy lat 1985-1992*. Wrocław – Warszawa etc., 1998, cz. 1–2.

ЛИТЕРАТУРА

1. Азарх 1975: Азарх Ю. С. Слова типа *грохот, лепет* в русском языке // *Древнерусский язык: Лексикология и словообразование*. Москва, 1975.
2. Гараева 1987: Гараева Л. И. *Психолингвистический анализ семантической структуры производного слова*: Автореферат дисс...канд. филол. наук. Москва.
3. Дмитриева 2004: Дмитриева О. И. *Проблема динамического исследования словообразовательных подсистем в свете идей Казанской лингвистической школы* // *Русская и сопоставительная филология: состояние и перспективы* (ред. К. Р. Галиуллин). – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2004.
4. Журавлев 1991: Журавлев В. К. *Диакроническая морфология*. Москва.
5. Крючкова 2000: Крючкова О. Ю. *Редупликация как явление русского словообразования*. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 2000.
6. Какридис 2003: Какридис Я. Рецензия на книгу: *Neue Wege der slavistischen Wortbildungsforschung. Новые пути изучения словообразования славянских языков*. 2. Tagung der Internationalen Kommission für slavische Wortbildung, Magdeburg, 9.–11.10.1997. 2-ое заседание Международной комиссии по славянскому словообразованию, Магдебург, 9.–11.10.1997. Hrsg. von Renate Belentschikow (=Vergleichende Studien zu den slavischen Sprachen und Literaturen, Band 3), Frankfurt am Main: Peter Lang, 1999, 358 стр. // *Russian Linguistics*, Springer Netherlands. Vol. 27, Nr 3.
7. Канделаки 1977: Канделаки Т. Л. *Семантика и мотивированность терминов*. Москва.
8. Кашани 1989: Кашани М. Э. *Структура и история образования отыменных прилагательных*. Автореф. дисс...канд. филол. наук. Москва.
9. Коряковцева 1985: Коряковцева Е. И. *История транспозиционных словообразовательных отношений имени и глагола в русском языке (на материале безаффиксных имен действия и глаголов на -овать)* : Автореф. дисс...канд. филол. наук. Москва.

10. Коряковцева 1998: Коряковцева Е. И. *Имена действия в русском языке: история, словообразовательная семантика*. Москва, Ин-т русского языка РАН.
11. Коряковцева 2004: Коряковцева Е. И. *Единицы сопоставительного описания словообразовательных систем славянских языков (на материале русского и польского языков)* // (Myronova, Halina, red.) *Ukrainica Brunensia I. Україністика: Минуле. Сучасне. Майбутнє*. Brno.
12. Коряковцева 2004а: Коряковцева Е. И. *Тенденции развития русских и польских nomina actionis с изофонными формантами* // *Проблемы теории и истории славянского словоупотребления*. Доклады Шостай Міжнародної конференції Камісії па славянскому словаўтварэнню пры Міжнародным камітэце славістаў. Мінск, 2004.
13. Коряковцева 2007: Коряковцева Е. И. *Категория nomina abstracta в русском и польском языках: к вопросу о модальных именных предикатах* // *Sprachliche Kategorien und die Slawische Wortbildung*. Hrsg. von Hanna Burchardt und Alicja Nagórko. Hildesheim – Zürich – New York.
14. Краткая ...1989: *Краткая русская грамматика*. Москва, Ин-т русского языка РАН.
15. Мейе 1951: Мейе А. *Общеславянский язык*. Москва.
16. Митев 2006: Митев Д. *К выработке модели сопоставительной характеристики словообразовательных систем болгарского и русского языков* // *Аспекты контрастивного описания русского и болгарского языков*. Шумен.
17. Полюжин 1992: Полюжин М. М. *Диакронно-семантический аспект префиксального словообразования в английском языке*. Москва.
18. Улуханов 1994: Улуханов И. С. *Состояние и перспективы изучения исторического словообразования русского языка* // *Исследования по историческому словообразованию*. Москва.
19. Ханпира 1966: Ханпира Э. *Об окказиональном слове и окказиональном словообразовании* // *Развитие словообразования русского языка*. Москва.
20. Черепанов 2004: Черепанов М. В. *Очерк словообразовательной типологии русского глагола*. Саратов, 2004.
21. Czopek 1978: Czopek B. *Przymiotniki na -alny, -arny w historii języka polskiego na tle słowiańskim* // *Polonica*, 1978, t. IV.
22. Długosz-Kurczabowa 2001: Długosz-Kurczabowa K., Dubisz, St. *Gramatyka historyczna języka polskiego*. Warszawa, 2001.
23. Jadacka 2001: Jadacka H. *System słotwórczy polszczyzny (1945-2000)*. Warszawa.
24. Kleszczowa 1998: Kleszczowa K., *Staropolskie kategorie słotwórcze i ich perspektywiczna ewolucja. Rzeczowniki*. Katowice, wyd. UŚ.
25. Koriakowcewa 2007: Koriakowcewa E. *Modalne nomina abstracta w języku polskim i rosyjskim (aspekt diachroniczny)* // *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego*, zeszyt LXIII, Kraków.

26. Satkiewicz 1986: Satkiewicz H. *Innowacje słotwórcze w powojennym trzydziestoleciu* // (Halina Kurkowska, red.) *Współczesna polszczyzna: wybór zagadnień*. Warszawa.
27. Smółkowa 1976: Smółkowa T. *Nowe słownictwo polskie. Badania rzeczowników*. Wrocław etc.

РЕЗЮМЕ

Олена І. Коряковцева

ІННОВАЦІЇ НА ПЕРИФЕРІЇ СЕМАНТИКО-СЛОВОТВІРНОЇ КАТЕГОРІЇ

У словотвірному описі важливим є показ не лише синхронного аспекту елементів і явищ, що складають цю підсистему, а й властивості її динаміки – тенденції в творенні нових слів, факту продуктивності чи непродуктивності словотвірної моделі на площинах, виокремлених у часовій перспективі. У сучасній дериватології на перший план виходить опис функціонування комплексних одиниць словотворення, зокрема семантико-словотвірних категорій, що поєднують у собі одиниці зі спільним змістом, але з різним характером твірних основ. Семантико-словотвірна категорія, розглянута на тлі всього лексичного фонду, має багатопланову будову. До її складу входять словотвірні категорії, підкатегорії, типи та моделі, які становлять її ієрархічну організацію. Інновації (серед іншого нові словотвірні моделі та форманти) з'являються звичайно на периферії семантико-словотвірної категорії, оскільки там виникають напруження між різними типами словотвірних основ. З одного боку, відмінна від типової для цієї категорії можливість мотивування (наприклад, назв дії за допомогою інших, ніж дієслово, частин мови), з другого ж боку, – її формальна та семантична складність стають чинниками, які стимулюють перетворення макрокатегорії *nomen actionis*. Обстеження динаміки розвитку російських і польських похідних назв дії привело авторку до висновку, що відіменні назви процесів, як і модальні абстрактні назви, становлячи інновації в двох, хоч і близькоспоріднених, проте дуже відмінних між собою мовах, з'явилися, власне, на периферії семантико-словотвірної категорії *nomen abstracta*. Цей факт є аргументом на користь того, щоб ретельно дослідити механізми впливу на вигляд периферії семантико-словотвірних категорій, що безумовно сприятиме збагаченню опису всієї словотвірної системи, базованого на цих макрокатегоріях.

INNOWACJE NA PERYFERIACH KATEGORII SEMANTYCZNO-SŁOWOTWÓRCZEJ

W opisie słowotwórczym ważne jest ukazanie nie tylko synchronicznego aspektu elementów i zjawisk składających się na ów podsystem, ale też właściwej mu dynamiki – tendencji w zakresie tworzenia nowych derywatów, faktu powielania bądź niepowielania modelu słowotwórczego na wydzielonych na linii czasu płaszczyznach. We współczesnej dery

watologii na pierwszy plan wysuwa się opis funkcjonowania kompleksowych jednostek słowotwórczych, w szczególności kategorii semantyczno-słowotwórczych, łączących w sobie struktury o wspólnej treści, ale różniące się charakterem podstaw słowotwórczych. Zanurzona w całości słownictwa kategoria semantyczno-słowotwórcza ma budowę piętrową. W jej skład wchodzi słowotwórcze kategorie, podkategorie, typy i modele, które tworzą układ hierarchiczny. Innowacje (min. nowe modele słowotwórcze i formanty) pojawiają się zwykle na peryferiach kategorii semantyczno-słowotwórczej, ponieważ właśnie tam rodzą się napięcia między różnymi typami podstaw słowotwórczych. Z jednej strony odmienna od typowej dla danej kategorii możliwość motywowania (na przykład nazw czynności przez części mowy inne niż czasownik), z drugiej zaś strony jej złożoność formalna i semantyczna – to czynniki stymulujące przekształcanie makrokategorii *nomen actionis*. Obserwacja dynamiki rozwoju rosyjskich i polskich pochodnych nazw czynności doprowadziła autorkę do konkluzji, że odimienne nazwy procesów, a także modalne nazwy abstrakcyjne, będące innowacjami w dwóch, choć blisko spokrewnionych, a jednak bardzo różniących się od siebie językach, pojawiły się właśnie na peryferiach semantyczno-słowotwórczej kategorii *nomen abstracta*. Fakt ten jest argumentem przemawiającym za tym, aby szczegółowo zbadać mechanizmy wpływające na kształt peryferii kategorii semantyczno-słowotwórczych, co z pewnością przyczyni się do wzbogacenia opisu całego systemu słowotwórczego, który na tych makrokategoriach bazuje.

ДИСКУСІЯ

Ivana Bozděchová

(Univerzita Karlova, Praha, Česká republika)

PŘIPOMÍNKY K REFERÁTŮM

Posílám Vám své připomínky k referátům o problematice Dynamiky a stability lexikálních a slovotvorných systémů slovanských jazyků na XIV. Mezinárodním sjezdu slavistů v Ohridě 10.–16.9. 2008:

1) Ad referát J. Karpilovské: hypotéza o pevné rovnováze v systému jazyka spjaté se zachováním jeho typologických příznaků a nepevná rovnováha s tendencí k jeho rozvoji:

IB: Znamená to, že rozvoj jazykového systému nemůže znamenat jeho rovnováhu? Zřejmě záleží na míře změn v systému jazyka při tomto rozvoji v duchu jeho typologie?

2) Ad referát K. Kleščevové: empirická produktivnost:

IB: Považuji za velmi důležitou myšlenku pracovat s pojmem empirická produktivnost. Jakým způsobem (přesně, metodicky) ji lze prakticky zjišťovat? A týká se hlavně nebo jenom neologismů? V jakém vztahu a poměru je produktivnost systémová (viz Dokulil) a empirická? Myslím, že by bylo užitečné rozpracovat tyto otázky podrobněji.

3) Ad diskuse A. Kretov, bod 6: myšlenka vznést na sjezdu výzvu k vytvoření pracovní skupiny národních korpusů slovanských jazyků, jejímž úkolem by bylo vytvoření korpusů pro všechny slovanské jazyky s cílem zajistit slavistům paralelní reprezentační korpusy textů k výzkumu slovní zásoby a gramatiky slovanských jazyků:

IB: Tuto myšlenku podporuji, ale tak, aby to (a) NEznamenalo omezení práce jednotlivých národních korpusů ve smyslu přizpůsobování se navzájem apod.; (b) NEznamenalo předávat si navzájem korpusové texty (např. v Českém národním korpusu jsou všechny texty právně vázané).

To jsou moje některé nápady a názory, pokud o nich budete chtít přemýšlet či je zvažovat. Přeji mnoho úspěchů a těším se na Vaše referáty!

ПЕРСПЕКТИВНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ОППОЗИЦИИ “ЦЕНТР - ПЕРИФЕРИЯ” ПРИ СИСТЕМАТИЗАЦИИ СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ЯВЛЕНИЙ

1. При установлении общей архитектуры словообразовательной категории плодотворным оказывается применение оппозиции “центр - периферия”. На ее основе в составе словообразовательной категории выделяются две функциональные зоны: центр, или ее организующее ядро, и периферия. Данный организационный принцип стабильно сохраняется в языке, однако конкретная наполненность этих зон, скорость и результаты поляризации формантов исторически изменчивы. Стабильной является и общая тенденция формирования максимально компактного центра словообразовательной категории, способного тем не менее оптимально реализовать релевантное для данной категории словообразовательное значение и соответственно оптимально обеспечить наиболее полный инвентарь производящих основ.

2. Под периферией нами имеется в виду весьма обширная и многослойная зона системы, имеющая важное значение для функционирования как самой словообразовательной категории, так и деривационной системы в целом.

3. Между центром и периферией отсутствует жесткая демаркационная линия, что в немалой степени способствует протеканию динамических процессов, проявляющихся, в частности, в том, что некоторые из периферийных явлений обнаруживают тенденцию занять более высоко ранжированное место в системе. Соответственно идет и обратный отток из центра на периферию. Проявление центробежных и центростремительных тенденций можно наблюдать на разных уровнях системы, их взаимодействие друг с другом влияет на численный состав и качественные параметры формантов, обслуживающих центр и периферию системы. Следует, однако, иметь в виду, что динамика в центре словообразовательной категории является более замедленной, чем на периферии, поскольку она сдерживается в числе прочего и кодификационными нормативами.

4. В результате взаимодействия центробежных и центростремительных тенденций устанавливается подвижное равновесие, приводящее к формированию компактного центрального ядра, самодостаточного в дистрибутивном отношении, т.е. обеспечивающего основные комбинаторные ситуации. Состав деривационных формантов, находящихся в центральной части словообразовательной категории, регулируется действием ряда правил, в числе которых наиболее важными представляются: а) правило достаточности (удовлетворение основного комбинаторного минимума); б) правило избыточности (вытеснение из центра по закону языковой экономии формантов, дистрибутивные параметры которых совпадают с дистрибутивными параметрами более продуктивных суффиксов).

5. В отличие от центра, имеющего уплотненную структуру, периферия более разрежена, здесь не действуют строгие нормативные регламентации, в силу чего открывается больший простор для языкового экспериментирования, появления окказионализмов и т.п. Периферия более проницаема для воздействия других языковых систем, в том числе других словообразовательных категорий, форм существования данного этнического языка, других языков. На периферии более заметны интерференционные явления. В целом на периферии системы приток формантов существенно превышает их отток, что приводит к разрастанию численности ее репрезентантов.

6. Для выявления направленности эволюции словообразовательных закономерностей как в центре, так и на периферии системы, большое значение имеет изучение очагов конкуренции деривационных аффиксов. Особый интерес представляет их пересечение у одних и тех же производящих основ. С точки зрения языковой экономии дублирование является нецелесообразным, поэтому рано или поздно язык избавляется от дублетов, либо разводя их семантически и стилистически, либо вытесняя менее перспективное по тем или иным причинам образование. Тем не менее, сам факт возникновения очагов пересечения структурных связей разных формантов говорит о наличии в системе очагов напряжения, своего рода болевых точек.

Зинаида А. Харитончик

(Минский государственный лингвистический университет, Минск, Беларусь)

РОЛЬ ИННОВАЦИЙ В ОРГАНИЗАЦИИ ЛЕКСИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ ЯЗЫКА

Резко возросшее в ответ на социально-экономические и научно-технологические преобразования в обществе число новообразований, как заимствований, наиболее ярких вследствие их чужеродного характера, так и производных единиц, образованных на базе уже существующих словообразовательных моделей языка, характерное для славянских языков последних трех десятилетий [1; 6; 12; 16; 17; 18 и др.], ставит на повестку дня целый ряд кардинальных вопросов относительно тенденций языкового развития. Национализация и интернационализация, демократизация и интеллектуализация и другие процессы, наблюдаемые в лексиконе славянских языков, требуют осмысления с позиций стабильности и устойчивости языковой системы, ее равновесия в противовес неустойчивости и неравновесию [7] и выявления как наиболее стабильных участков лексической системы [8], так и факторов, упорядочивающих или дестабилизирующих порядок [9]. Иначе говоря, созрели все условия для развития и экспликации на материале славянских языков давно общепризнанного теоретического постулата об изменчивости и динамизме языковой системы.

Следует, однако, заметить, что лексические изменения в языке не ограничиваются новообразованиями. Для того чтобы получить более или менее исчерпывающее представление о лексических изменениях, необходимо установить не только области инноваций разного типа, но и диапазон деактуализированной, архаизирующейся лексики (типа *совхоз*, *колхоз* и др. в русском языке, их эквивалентов в украинском и белорусском языках) и возвращаемых в узус историзмов (ср. в русском языке активизацию слов типа *дума*, *градоначальник*, *царь* (*Борис*)), а также влияние средств массовой коммуникации с их активным созданием многочисленных окказионализмов и разного рода контркультур (в первую очередь, молодежной), субкультур (уголовной) и т.д. На фоне всех этих изменений в лексиконе плодотворной представляется идея, высказанная в докладе А. Кретьева, установления лексико-семантического ядра лекси-

ческой системы, включая и определение минимального лексико-семантического ядра (МСЛЯ). Направленная, что важно подчеркнуть, на поиск объективных критериев его выделения и типологического сопоставления, эта идея представляет собой, на наш взгляд, попытку дальнейшей разработки высказанной еще ранее (см., например, [13]) мысли об основном ядре лексики, об основном словарном фонде, без описания которого,

как подчеркивал А. И. Смирницкий, «нечего и думать о действительной характеристике данной лексики, о выявлении ее существенных особенностей» [13: 6–7]. Ср. также идею Ю. Д. Апресяна об активном словаре, который включает много корневых слов, по преимуществу стилистически нейтральных, с развитой многозначностью, с интересными управляющими и сочетаемостными свойствами и богатым лексическим миром, с функциональными отличиями от пассивного словаря [2: 30]. И хотя пороги, согласно которым автором определяется ядро системы, из представленного текста не совсем ясны, а типологический анализ сопряжен с рядом возникающих в ходе исследования разных языков трудностей, связанных с далеко не всегда тождественными основаниями описаний функциональных – длина слова, эпидигматических, синтагматических, парадигматических (размер синонимического ряда) параметров слова (в трактовке автора) и, соответственно, с необходимостью обеспечить, как это было сделано, например, в [16], сопоставимость языковых данных, думается, что разработка МЛСЯ с привлечением не только указанных выше свойств словесных знаков, но и их словообразовательного и фразеобразовательного потенциалов, анализа как размеров синонимических, так и антонимических рядов, функционально-стилистических и других характеристик, несомненно, будет способствовать установлению наиболее активной в коммуникативно-функциональном, деривационном и других аспектах лексики и, что главное, стабилизирующего и организующего центра лексической системы языка.

Значимость определения лексико-семантического ядра лексической системы и его конститuentов тем более велика, поскольку именно к ним обращаются носители языка при поиске формальных средств закрепления неких мыслительных сущностей, или конструкторов, или, следуя терминологии современных психологов, ментальных пространств, которые в возникших языковых знаках получают репрезентацию в виде их значений. С лексико-семантическим ядром связано огромное по своему по-

тенциалу когнитивное пространство, детерминируемое знанием типичных для окружающей носителей языка среды, доступных для восприятия, известных и прагматически важных объектов и явлений, характеризуемых наличием салиентных характеристик, т.е. свойств ярких и особенных, выделяемых в процессе восприятия человеческим сознанием. Естественно, что указанное когнитивное пространство для разных языков в силу социально-экономических, культурно-исторических и иных различий языковых сообществ не может быть тождественным. В свете вышесказанного заслуживает одобрения попытка А.Кротова установить степень близости славянских языков. Важно, однако, еще раз подчеркнуть, что указанное когнитивное пространство функционирует как семантическая (когнитивная) база номинации и именно в нем в первую очередь осуществляется поиск когнитивных опор для вторичных наименований. В этом пространстве определяется и диапазон наиболее активно реализуемых когнитивных аттракторов, в качестве которых выступают перцептивные, функциональные, конститутивные, поведенческие и т.д. свойства уже поименованных сущностей, чьи имена используются в механизмах вторичной номинации. Думается, что стабильность и противостоящая ей подвижность, обеспечивающие в своем диалектическом взаимодействии эффективность лексической системы, обуславливаются наличием данного лексико-семантического ядра. На его стабильной основе, никоим образом не абсолютной, возникают новые члены, в том числе и многочисленные расчлененные полилексемные наименования типа *новые русские*. Их появление сопровождается возникновением неологизмов-заимствований, большинство которых проявляют словообразовательную активность (например, рус. *спонсор* – *спонсорство*, *спонсировать*, *спонсорский*, *спонсорша*, *проспонсировать*, *коспонсор*, *коспонсорство*; *пиар* – *пиарщик*, *пиаровский*, *пиарология*, *пиаролог*, *пиарить*, *отпиарить*, *распиарить*, *пропиарить*, *пиар-компания*, *пиар-проект*; *ваучер* – *ваучерный*, *ваучерист*, *ваучерник*, *ваучеро-владелец*, *ваучеризация*; *компьютер* – *компьютерный*, *компьютерщик*, *компьютеризировать*, *окомпьютеривание*, *обескомпьютеривание* и др.) и лишь незначительная часть которых «остается в словообразовательной изоляции» [9: 372]. Закрепление самых разных типов инноваций в лексическом фонде языка, как в основном, так и в различных терминологических подсистемах, и обуславливает необходи-

мую для выполнения когнитивно-коммуникативных и экспрессивных функций подвижность лексикона языка.

Изменения в лексическом составе, естественно, сопровождаются переструктуриацией существующих в лексике синонимических, антонимических, гиперо-гипонимических, фреймовых структур. Интересно в этом плане образование синонимичных пар «старого» и «нового» слов как характерной черты новейшего этапа развития русского языка типа *сторож* – *охранник* – *секьюрити*, *выбор* – *конкурс кастинг* и др., приводимых в работе И.Т. Вепревой [3: 116]. Наиболее показательными в этом ключе кажутся также классификаторы типа *шоу*, гиперонима ряда *ток-шоу*, *реалити-шоу*, *дог-шоу*, *слайд-шоу*, *гоу-шоу*, *брокер* (*фондовый брокер*, *инвестиционный брокер*, *билль-брокер*, *вексельный брокер*, *брокер-аквизитор*, *брокер-комиссионер* и т.д.), *менеджер* (*ивент-менеджер*, *офис-менеджер* и др.). Чаше всего предстающие в виде приобретающих устойчивый терминологический характер словосочетаний типа рус. *тефлоновая посуда*, *сотовый (мобильный) телефон*, они, возникая в результате видоизменений отношений и типов человеческой деятельности, вызывают изменения в гиперо-гипонимических рядах. Несмотря на то, что тип этих модификаций и последствия для структурной реорганизации гиперо-гипонимических рядов разного вида, в частности рядов, образующих родо-видовые объединения (например, наименования растений) и рядов, организованных по принципу множество-подмножество (например, названия посуды) могут быть различными, новые классификационные параметры, отражающие результаты непрерывной и обусловленной потребностями жизнедеятельности классификационной активности человеческого сознания, не нарушают, как нам кажется, равновесия и стабильности лексической системы. Более того, сами возможности подобных модификаций заложены в нежесткости гиперо-гипонимических иерархий и связаны с гибкостью их уровневой стратификации.

Говоря о значимости лексико-семантического ядра для номинативных процессов, следует также помнить, что из всего реестра номинативных стратегий (см. описанное еще Платоном жестко ограниченное число универсальных операциональных приемов) [10], говорящие используют в силу специфики памяти и других своих когнитивных особенностей, а также получаемых серьезных когнитивных преимуществ прежде всего уже существующие имена своего языка (словообразование и семантическая деривация). Заимствование вследствие его специфики (о когнитив-

ных и языковых факторах, способствующих и/или ограничивающих процесс заимствования см. подробнее [14], и тем более имитация – все еще действующий в языках прием (см., например, [5]) – номинативные процессы, гораздо более ограниченные в своей продуктивности и активности. Количественное преобладание заимствований среди инноваций, как показывают данные разных языков, может быть чисто кажущимся. Преувеличенная оценка заимствований в общественном сознании и возникновение националистических настроений, выражающихся в языковом пуризме, – в значительной степени следствие чужеродности заимствований, их непонятности, экзотичности их формы и модности [3]. По этой причине использование заимствованной лексики зачастую становится признаком «заумной учености» и квалифицируется как «стилистическое пижонство», которое приводит к трудностям восприятия и декодирования текста. Немаловажным фактором в формировании преувеличенной оценки роли заимствований в языке становится также активизация словообразовательных моделей с заимствованными аффиксами и связанными компонентами интернационального характера типа *макро-*, *микро-* и другими (см. их перечень в [11], ср. их продуктивность в украинском, польском [18] и других славянских языках).

Способствует такой оценке и то, что словообразование на исконной основе и особенно семантическая деривация являются бесшумными механизмами (*noiseless machinery*, по выражению О. Есперсена) номинации. Поскольку грань между потенциальными и актуальными единицами, построенными по активно действующим продуктивным словообразовательным типам и семантическим моделям, тонка, носители языка не воспринимают последние как новообразования вследствие их семантической прозрачности и выводимости. Если учесть к тому же, что и в лексикографической практике не принято фиксировать эту группу словесных единиц как неидиоматичных и не представляющих никаких трудностей для пользователей словарями, или же они находят отражение только в специальных словарях, то становится понятным некоторое искаженное представление о соотношении разных типов слов среди инноваций.

Таким образом, функциональный динамизм, описываемый Е. А. Земской и наблюдаемый, по-видимому, не только в русском современном дискурсе, раскрепощение языка и активная языковая игра, сопутствующие социальным и культурным изменениям, детерминировали серьезные преобразования в лексических системах славянских языков. Важно, од-

нако, что действие разнонаправленных тенденций и сил в языке как системе саморегулируемой и, по утверждению Е. А. Земской, самоочищающейся [4: 255] не приводит, и о том свидетельствует успешное ее функционирование, к дестабилизации языковой системы, в лексическом составе которой постоянно осуществляется синэргетический процесс переструктуризации, не нарушающий, но видоизменяющий сложившиеся в языке концептуальные линии и типы отношений.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аврамова Ц. Словообразовательные тенденции при существительных именах в болгарском и чешском языках в XX в. – София: Heron-press, 2003. – 259 с.
2. Апресян Ю. Д. Об активном словаре русского языка // Русский язык сегодня. 4. Проблемы языковой нормы. – М.: Ин-т рус. яз. им. В. В. Виноградова РАН, 2006. – С. 29–47.
3. Вепрева И. Т. О кодифицированной норме в современной культурно-речевой ситуации: норма и мода // Русский язык сегодня. 4. Проблемы языковой нормы. – М.: Ин-т рус. яз. им. В. В. Виноградова РАН, 2006. – С. 111–119.
4. Земская Е. А. Русский язык конца XX века: норма не запрет, а выбор // Procesy innowacyjne w językach słowiańskich. Prace Slawistyczne 114. – Warszawa: Slawistyczny ośrodek wydawniczy, 2003. – С. 245–255.
5. Канонович А. Г. Звукоподражательные слова в лексической системе современного английского языка // Теория коммуникации. Языковые значения. Вып. 3. Отв. ред. Е. Г. Задворная. – Минск: МГЛУ, 2004. – С. 151–154.
6. Карпіловська Є. А. Вплив інновацій на стабільність мовної системи: регулятори системної рівноваги (в даному виданні).
7. Карпіловська Є. А. Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови: будова та реалізація. – К.: Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, 1999. – 297 с.
8. Кретов А. Динамика и устойчивость в лексической системе славянских языков (в данном издании).
9. Маринова Е. В. Особенности формирования новых словообразовательных гнезд в современном русском языке (нормативный аспект) // Русский язык сегодня. 4. Проблемы языковой нормы. – М.: Ин-т рус. яз. им. В. В. Виноградова РАН, 2006. – С. 371–383.
10. Платон. Кратил // Платон. Сочинения: В 3 т. – М.: Мысль, 1968. Т. 1. – С. 413–491.

11. Русская Грамматика. Том. 1. Фонетика. Фонология. Ударение. Интонация. Словообразование. Морфология / Отв. ред. Н. Ю. Шведова. – М.: Наука, 1980. – 783 с.
12. Русский язык сегодня. Вып. 1 – 4. М.: Ин-т рус. яз. им. В. В. Виноградова РАН, 2000, 2003, 2004, 2006.
13. Смирницкий А. И. Лексикология английского языка. – М.: Изд-во литературы на иностр. яз., 1956. – 260 с.
14. Харитончик З. А. Заимствования в современном русском языке в когнитивно-коммуникативном аспекте // Полилог. № 4. Диалог языков и культур государств-участников СНГ в XXI веке. – М.: МГЛУ, Центр «Языки и культуры государств-участников СНГ», 2006. – С.55–63.
15. Kleszczowa K. Destrukcyjne skutki produktywności znaków i regul słowotwórczych (в данном издании).
16. Komparacja systemów i funkcjonowania współczesnych języków słowiańskich 1. Słowotwórstwo/Nominacja / Red. I. Ohnheiser. – Innsbruck; Opole: Universität Innsbruck – Institut für Slawistik – Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej, 2003. – 541 с.
17. Procesy innowacyjne w językach słowiańskich / Red. nauk. Z. Rudnik-Karwatowa. – Prace Slawistyczne. 114. – Warszawa: Slawistyczny ośrodek wydawniczy, 2003. – 257 s.
18. Waszakowa K. Przejawy internacjonalizacji w słowotwórstwie współczesnej polszczyzny. – Warszawa: Wyd. Uniwer. Warszawskiego, 2005. – 265 s.

ВІДОМОСТІ ПРО УЧАСНИКІВ ТЕМАТИЧНОГО БЛОКУ

Боздехова Івана – доктор філософії, кандидат наук, провідний асистент кафедри чеської мови та теорії комунікації Філософського факультету Карлова університету, член Комісії зі слов'янського словотворення при Міжнародному комітеті славистів (Прага, Чеська Республіка)

Карпіловська Євгенія Анатоліївна – доктор філологічних наук, професор, в.о.завідувача відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства ім.О.О.Потебні НАН України, член Комісії зі слов'янського словотворення при Міжнародному комітеті славистів (Київ, Україна)

Клещова Кристина – доктор габілітований, професор, завідувачка кафедри лексикології та семантики Інституту польської мови Філологічного факультету Сілезького університету, член Комісії зі слов'янського словотворення при Міжнародному комітеті славистів (Катовіце, Республіка Польща)

Клименко Ніна Федорівна – член-кореспондент НАН України, доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства ім.О.О.Потебні НАН України, професор кафедри неоелліністики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, член Комісії зі слов'янського словотворення при Міжнародному комітеті славистів (Київ, Україна)

Коряковцева Олена Іванівна – доктор філологічних наук, професор кафедри загального мовознавства, завідувачка лабораторії зіставної лінгвістики Академії Підляської, секретар Комісії зі слов'янського словотворення при Міжнародному комітеті славистів (Седльце, Республіка Польща)

Кретов Олексій Олександрович – доктор філологічних наук, професор, директор Науково-методичного центру комп'ютерної лінгвістики, завідувач кафедри теоретичної та прикладної лінгвістики Воронежського державного університету (Воронеж, Російська Федерація)

Меркулова Інна Олександрівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри теоретичної та прикладної лінгвістики Воронежського державного університету (Воронеж, Російська Федерація)

Нещименко Галина Парфеніївна – доктор філологічних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту слов'янознавства РАН, член Комісії зі слов'янського словотворення при Міжнародному комітеті славистів (Москва, Російська Федерація)

Харитончик Зінаїда Андріївна – доктор філологічних наук, професор, завідувачка кафедри загального мовознавства Мінського державного лінгвістичного університету, член Комісії зі слов'янського словотворення при Міжнародному комітеті славистів (Мінськ, Республіка Білорусь)

ЗМІСТ

ДОПОВІДІ

- Є. А. Карпіловська.** Вплив інновацій на стабільність мовної системи: регулятори системної рівноваги 3
- K. Kleszczowa.** Destrukcyjne skutki produktywności znaków i reguł słowotwórczych 23
- А. А. Кретов, И. А. Меркулова.** Динамика и устойчивость в лексической системе славянских языков 39

СПІВДОПОВІДІ

- Н. Ф. Клименко.** Диференційні та інтеграційні процеси в лексиці і словотворенні сучасної української мови 68
- Е. И. Коряковцева.** Инновации на периферии семантико-словообразовательной категории 99

ДИСКУСІЯ

- I. Bozděchová.** Připomínky k referátům 116
- Г. П. Нешименко.** Перспективность использования оппозиции “центр - периферия” при систематизации словообразовательных явлений 117
- З. А. Харитончик.** Роль инноваций в организации лексической системы языка 119

ВІДОМОСТІ ПРО УЧАСНИКІВ ТЕМАТИЧНОГО БЛОКУ 126

Наукове видання

ДИНАМІКА ТА СТАБІЛЬНІСТЬ ЛЕКСИЧНИХ І СЛОВОТВІРНИХ СИСТЕМ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ

Тематичний блок

XIV Міжнародний з'їзд славістів

(10.09 – 16.09 2008, Охрид, Республіка Македонія)

Підписано до друку 16.04.08. Формат 60x84/16. Папір офс.

Друк офс. Ум. друк. арк. 3,44. Обл.-вид. арк. 7,02.

Наклад 120 прим. Зам. № 7.

Віддруковано у науково-видавничому центрі
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.
03039, Київ, пр-т 40-річчя Жовтня, 3

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 1390 від 11.06.2003 р.